

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЮРИДИЧНА
АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО»

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Харків
2011

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЮРИДИЧНА
АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО»**

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

За загальною редакцією Л.С. Шевченко

**Харків
«Право»
2011**

ББК 65.9(4УКР)
Н 35

*Рекомендовано до видання редакційно-видавничою радою
університету (протокол № 2 від 28.03.2011 р.)*

Р е ц е н з е н т и: д-р екон. наук, проф. *В. М. Соболев* (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), д-р філос. наук *В. О. Лозовой* (Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»).

А в т о р и: д-р екон. наук, проф. *Л. С. Шевченко* (гл. 8); д-р екон. наук, проф. *О. А. Гриценко* (гл. 1, 2); д-р екон. наук, проф. *Т. М. Камінська* (гл. 7); д-р екон. наук, проф. *С. М. Макуха* (гл. 3, 9); д-р екон. наук, проф. *О. С. Марченко* (гл. 1, 8); д-р екон. наук, доц. *Л. В. Нечипорук* (гл. 8); канд. екон. наук, доц. *В. В. Броницька* (гл. 6); канд. екон. наук, доц. *Г. Ю. Дарнопих* (гл. 10, 11); канд. екон. наук, доц. *І. А. Єфіменко* (гл. 4); канд. екон. наук, доц. *О. М. Левковець* (гл. 6); канд. екон. наук, доц. *О. О. Мамалуї* (гл. 11); канд. екон. наук, доц. *О. В. Овсієнко* (гл. 7); канд. екон. наук, доц. *О. В. Роздайбіда* (гл. 4); канд. екон. наук, доц. *О. О. Чуприна* (гл. 5); канд. екон. наук *К. Г. Губін* (гл. 3); канд. екон. наук *О. О. Набатова* (гл. 5); *В. А. Лизогуб* (гл. 10).

Національна економіка: навч. посіб. / кол. авт.:
Н 35 *Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін.* за заг. ред. *Л. С. Шевченко.* – Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України», 2011. – 182 с.

Розглянуто сутність, моделі, типи та інституційні чинники розвитку національної економіки. Обґрунтовано пріоритети економічної політики держави. Проаналізовано умови формування української моделі національної конкурентоспроможності, систему управління національною економічною безпекою.

Для студентів юридичних ВНЗ і тих, хто самостійно вивчає курс національної економіки.

ББК 65.9(4УКР)

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011
© «Право», 2011

Г л а в а 1. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗМІСТ ТА ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

1.1. Історія вчень про національну економіку

Становлення вчення про національну економіку почалося з критичного переосмислення основоположних принципів *класичної школи* і пов'язане з ідеями історичної школи, яка формувалася в першій половині XIX ст. На відміну від основного принципу класичної економічної теорії – *лібералізму* (вільної, індивідуальної, приватної поведінки економічного суб'єкта), історична школа висунула принцип *традиціоналізму*, який вимагає будувати економічні відносини на основі традиційних цінностей з урахуванням минулого життєвого досвіду нації.

У своєму розвитку історична школа пройшла етапи: старої (Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс), нової (Г. Шмолер, К. Бюхер) та новітньої школи (В. Зомбарт, М. Вебер).

Першим представником історичного напрямку економічного вчення став німецький економіст Фрідріх Ліст (1789-1846), який у своїй праці “Національна система політичної економії” розглядає економічний розвиток не як універсальний процес, підпорядкований єдиним і загальним об'єктивним законам, а як історично специфічний розвиток кожної окремої країни. При такому підході виникає необхідність урахувати особливості історичного розвитку окремих країн, конкретні умови, в яких формується та функціонує їх господарська система під впливом як національно-культурних традицій, так і правових режимів. Теоретичні погляди Ф. Ліста відображали його бачення реального становища Німеччини, яка у першій половині XIX ст. була політично роздробленою, економічно слабкорозвинутою, аграрно-індустріальною країною, що не мала того економічного потенціалу, який був притаманний країнам, подібним Великій Британії або США. На підставі аналізу реального становища Німеччини Ф. Ліст дійшов висновку, що країни, які відстають від більш розвинутих економік, мають обирати свої шляхи господарського розвитку, що відображають їх специфіч-

ні умови функціонування. Кожна нація проходить у своєму розвитку ряд послідовних стадій, відповідно до яких будується економічна політика держави, яка повинна враховувати особливості тієї стадії, на якій перебуває країна, з тим, щоб забезпечити найкращі умови для розвитку виробничих сил нації, а отже:

- економіка окремих країн розвивається за власними законами, і тому для кожної країни характерна своя “національна політична економія”, завдання якої полягає у виявленні найбільш сприятливих умов для розвитку виробничих сил нації;

- економіка – це частина цілого суспільного організму та загальнонаціональної культури і етичних цінностей;

- самостійним економічним суб’єктом є нація, яка об’єднує всіх своїх членів патріотичним зв’язком;

- багатство нації залежить від різних причин – не тільки матеріальних, але й духовного характеру: від національної могутності, географічного положення, політичних і громадських установ, законів, релігії, моралі й т.п.;

- благополуччя нації вимірюється не кількістю багатства, а ступенем розвитку виробничих сил. Забезпечення щастя людини обумовлено асоціацією виробничих сил (до яких включаються держава, культура, етика, релігія, мораль і т. ін.), що переслідують загальну мету – матеріальне та інтелектуальне благополуччя людей, об’єднаних державою в націю;

- культура як базис цивілізації розглядається як нематеріальний ресурс економічного розвитку. Культура визначає ціннісні орієнтації, норми і правила поведінки суб’єктів, тим самим виконує функцію стабілізації та мотивації;

- єдність національного господарства передбачає наявність державної економіки, під якою розуміються державні засоби уряду, їх споживання та управління ними. Державна влада узгоджує і спрямовує зусилля окремих ланок національного господарства для досягнення довготривалих корінних інтересів нації. Народна економіка перетворюється на національну за умови, що держава охоплює цілу націю, яка характеризується самостійністю, здатністю придбати стійкість і політичну єдність.

У роботах представників старої історичної школи Вільгельма Рошера (“Начала народного господарства”), Бруно Гільдебранда (“Політична економія сьогодення та майбутнього”), Карла Кніса (“Політична економія з погляду історичного методу”) доповнено основні ідеї історичної школи та удосконалено методи пізнання національної економіки.

Подальший розвиток історичної школи пов’язаний з іменами та працями Густава Шмоллера (“Основи загального вчення про народне господарство”), Карла Бюхера (“Виникнення народного господарства”) та Адольфа Вагнера (“Підручник політичної економії”), які одержали назву нової історичної школи. На їх думку, специфіка розвитку та функціонування кожної країни настільки специфічна, що основним предметом економічної науки має стати історія господарства (але не тільки матеріальної культури, а перш за все рух духовних цінностей: звичаїв, етичних норм, релігійних уявлень), а основне завдання дослідження пов’язується з необхідністю детального опису фактичної господарської поведінки, збору та обробки фактичного і статистичного матеріалу з історії кожної окремої будь-якої господарської установи (середньовічних цехів, купецьких гільдій, фінансових організацій, окремих міст). Не випадково економічну науку більшість представників історичної школи визначають як політичну економію. Це передбачає розгляд економічних процесів у безпосередньому зв’язку з правилами державного управління, правовим порядком як важливіших факторів економічного життя.

Представники нової історичної школи в економічному дослідженні велике значення надають етиці, моральним основам, детально вивчають правові норми, їх вплив на економічні відносини. Так, вони вважають, що правовий порядок побудовано на історичному розвитку, цілі якого не можна виявити з самого початку, тому він виникає послідовно з уривків реальної практики. Правильність правової побудови виводиться з неусвідомленої дійсної практики.

Проблемі зв’язку права і економіці присвячена праця А. Вагнера. В ній звертається увага на те, що економічне становище особи залежить не стільки від природних прав або здібно-

стей, скільки від сучасної юридичної організації, яка сама є продуктом історичного розвитку.

На відміну від старої історичної школи, яка головну роль держави пов'язувала з заступництвом національної промисловості і захистом від іноземної конкуренції, нова школа бачила в державі основного гаранта національної єдності і згоди, які необхідні для економічного процвітання. Держава повинна вирішувати важливі соціальні завдання – допомагати освіті, охороні здоров'я, непрацевдатним. Такі погляди на державні функції з боку представників нової історичної школи зближують їхню позицію з представниками соціалістичних (та соціал-демократичних) шкіл.

Багато уваги представники новітньої історичної школи (В. Зомбарт, М. Вебер) приділяли ролі інститутів у формуванні особливостей економічного ладу, досліджуючи генезис сучасного капіталізму. Вернер Зомбарт вважав, що економічні системи характеризуються трьома елементами: *духом*, тобто основними спонуканнями економічної діяльності, *формами*, тобто сукупністю соціальних, юридичних та інституційних чинників, які визначають рамки економічної діяльності та відносини між економічними суб'єктами (режим власності, статус праці, роль держави), та *субстанцією*, тобто технікою, сукупністю засобів, за допомогою яких утримуються та перетворюються блага.

Макс Вебер аналізував різні *типи капіталізму* (політичного, промислового, фіскального, імперіалістичного, капіталізму партій), провів класифікацію основних *типів правління*, що будуються на різних типах правління: раціонально-легальному (законодавчо оформленому раціональному праві); традиційному (на історичних нормах), харизматичному (на вірності особистості лідера, вірі в його унікальні здібності: героїство, силу духу і ораторський талант), та виявив суттєвий вплив на розвиток європейської цивілізації *протестантської релігії*.

Новітня школа за своїм часом та ідеями збіглася з розвитком інституційної теорії, яка не погоджувалася з основним положенням класичної теорії – раціональною поведінкою економічних суб'єктів. На думку представників класичного інституціоналізму (Т. Веблен, У. Гамільтон), люди при-

ймають рішення далеко не під впливом свого власного егоїстичного інтересу, а з урахуванням розповсюдженого способу мислення, що закріплюється у звичках, традиціях певного угруповання. Інститути фіксують стійкі процедури, відображають спільну згоду, довіру до інших суб'єктів, суспільну узгодженість. Інститути за своїм змістом та формою завжди є результатом конкретного історичного розвитку країни, а тому їх не можна ігнорувати при аналізі конкретної економічної ситуації в державі. Більш того, економічний розвиток багато в чому визначається не суто економічними об'єктивними законами, а усвідомлено розробленими правилами та нормами поведінки.

Важливе значення для розвитку теорії національної економіки має *цивілізаційний підхід* (найбільш видатним представником якого був Арнольд Джозеф Тойнбі), який досліджував специфіку розвитку локальних цивілізацій: західної, християнської, православної, ісламської, індуїстської, далекосхідної, буддистської, християнсько-іудаїстської. Основну увагу дослідник приділив впливу релігійних факторів на соціально-економічний розвиток народів. Релігійні цінності реалізуються через еліту. Тому основним двигуном розвитку цивілізації є творча меншість, яка спроможна вести суспільство в новому напрямку. Якщо спостерігається спад цивілізації, то це означає, що еліта не змогла знайти адекватної відповіді на сучасні питання, що пов'язано з браком її творчої сили, внаслідок чого їй перестають довіряти та імітувати її поведінку з боку історичної більшості. Це призводить до втрати соціальної єдності та розбалансуванню суспільства в цілому.

У першій половині ХХ ст. виникає необхідність поєднати ідеї неокласичної школи (що ігнорує національні особливості розвитку) та методи дослідження історичної школи (що ігнорує універсальні загальні закони розвитку кожної країни). Ця місія реалізується через *ордоліберальний підхід*, який був закладений у праці Вальтера Ойкена "Основи національної економіки". Він розробив чітку класифікацію різних типів господарства (керованого централізовано та мінового) та використовував компаративістський (порівняльний) метод їх дослідження.

У сучасних умовах курс національної економіки виок-

ремився від таких суміжних курсів, як економіка окремих країн (економіка Великої Британії, Росії тощо) та макроекономіка, та викладається як самостійна наукова дисципліна. Однак логіка курсу “Національна економіка” перебуває на стадії становлення, що характеризується пошуком власного предмета та методології дослідження. Теорія національної економіки – це новий напрям економічної науки, яка використовує міждисциплінарний підхід з метою дослідження сучасних соціально-економічних процесів з урахуванням правових, морально-етичних, соціокультурних і геополітичних тенденцій.

1.2. Національна економіка: сутність, ознаки, чинники, типи та моделі

За словами лауреата Нобелівської премії Василя Леонтьєва, “національна економіка – це саморегульована система, що складається з великого числа різних взаємозв’язаних видів діяльності”. У більш широкому розумінні *національна економіка* – соціально-економічна система країни, яка об’єднана спільною територією, державним устроєм, правовими інститутами, єдиним ринком, соціокультурними цінностями та національною ідеєю. Національна економіка кожної країни в своєму становленні проходить довготривалий історичний шлях, що включає до себе різні етапи розвитку етносу (об’єднання людей, які пов’язані солідарністю, згуртованістю, глибокою повагою до внутрішньо групових цінностей). У процесі цього розвитку складається єдиний економічний простір, у межах якого виникає територіальний та галузевий розподіл праці, спеціалізація та кооперація виробництва. В основі національної економіки – її соціально-економічна система, яка конкретизується специфічними рисами, що обумовлені географічним положенням країни, її участю в міжнародному розподілі праці, культурними, історичними традиціями, державний устроєм, інституційно-правовими чинниками.

У національній економіці кожної країни існують певні рівні господарського життя, взаємодія між якими приводить до

формування єдиного економічного простору, створення та удосконалення національного ринку.

1. Індивідуальний рівень, що включає до себе як життєдіяльність окремих громадян та їх родин (домогосподарства), так і об'єднання у формі підприємств, фірм, компаній, організацій.

2. Рівень, на якому відбувається взаємодія між індивідуальними особами (фізичними, юридичними), що приводить до функціонування індивідуальних ринків товарів, послуг, капіталу та ін.

3. Рівень організаційної взаємодії підприємств, фірм різних правових форм господарювання, що приводить до виникнення холдингів, асоціацій, фінансово-промислових груп та ін.

4. Внутрішньогалузевий рівень, де відбувається взаємодія між виробниками певної продукції однієї галузі, приміром, розподіл сільського господарства на виробництво зернових культур та цукрових буряків, або розподіл будівництва на житлове та промислове.

5. Рівень діяльності окремих галузей (промисловості, сільського господарства, житлово-комунальних послуг та ін.).

6. Рівень організаційно-господарської діяльності комплексів (агропромислового, воєнно-промислового, паливно-енергетичного і т.п.).

7. Внутрішньорегіональний рівень, що визначає особливості господарської діяльності окремих адміністративних областей.

8. Регіональний рівень, що визначає специфіку господарської діяльності в межах розподілу суспільної праці між різними регіонами (особливості функціонування південних, західних, східних регіонів України).

9. Загальнонаціональний рівень, що формується на рівні окремої країни.

10. Міжнародний рівень, що складається на основі взаємовідносин різних національних економік.

Усі рівні функціонування національної економіки об'єднані комплексом організаційно-правових, економічних, соціальних, технологічних взаємозв'язків, через які відбувається рух матеріальних ресурсів (витрат праці, матеріалів, сирови-

ни, обладнання та ін.), грошових потоків (готівкових і безготівкових), цінних паперів (векселів, акцій, облігацій, сертифікатів та ін.), правових повноважень (придбання прав та обов'язків).

Соціально-економічні процеси, що здійснюються в межах національної економіки, побудовані на використанні природних, матеріальних, трудових, фінансових ресурсів (тобто всього економічного потенціалу країни), що в сукупній єдності визначають єдиний процес відтворення, який має два основні параметри, які характеризують його рівень розвитку: *об'єм* (натуральний та вартісний масштаб діяльності) та *динаміка* (темпи, що характеризують падіння або піднесення).

Діяльність усіх складових національної економіки (підприємств, домогосподарств, галузей, регіонів) приводить до кінцевого результату господарювання, що визначається певними показниками, які складаються на кожному рівні (наприклад, прибуток підприємства, дохід домогосподарства, загальний обсяг виробництва галузі чи регіону, внутрішній національний продукт країни). Показники стану та розвитку всіх рівнів економіки (передусім національного) використовуються для порівняння з аналогічними показниками інших країн, що дозволяє виявити рівень конкурентоспроможності як окремих ланок національної економіки, так і її можливості загалом.

Функціонування національної економіки забезпечується діяльністю певних *економічних агентів* – суб'єктів господарювання. Їх відмінною ознакою від інших елементів національної економіки є здатність ухвалювати і реалізувати самостійні рішення щодо організації своєї економічної діяльності. На економічне мислення суб'єктів господарювання суттєвий вплив справляють особливості історичного шляху створення нації, які можна поділити на чотири типи. Перший – моноетнічні нації з єдиною мовою, культурою та психологічним складом (Німеччина, Франція, Нідерланди). Другий тип – поліетнічні нації (Росія, Україна, Китай та ін.), що склалися на основі зближення та взаємопроникнення культур, рис характеру, схожих мов. Третій тип – емігрантські нації, що формувалися або за рахунок емігрантів з Європи на території Північної та Південної Америки, або разом з вивозом рабів з Африки (Аргентина, Бразилія,

Австралія, Нова Зеландія). Для менталітету цих націй характерні риси високої підприємницької активності, мобільності, переваги індивідуалізму, пріоритет матеріальних цінностей тощо. Четвертий тип націй формується на основі родо-племенних союзів (більшість країн Африки) в русі затяжних конфліктів, війн та боротьби.

Особливості кожного господарюючого суб'єкта пов'язані, по-перше, з характером ресурсів, якими він володіє (це може бути власник робочої сили, або капіталу чи землі); по-друге, відношенням щодо економічних чинників і ресурсів (безпосередній або опосередкований вплив на господарську діяльність), розміром та розподілом економічної влади, тобто можливостями цілеспрямовано впливати на господарюючих суб'єктів та все господарське життя (скажімо, масштаб влади фінансової олігархії або державних органів). Для кожного рівня національної економіки характерні специфічні риси діяльності економічних суб'єктів. Так, на першому рівні панує діяльність домогосподарств та підприємств, які розпоряджаються специфічними ресурсами, необмеженою владою над їх використанням та обмеженою владою над господарським життям країни. На рівні загальнонаціонального господарства зростає роль та влада державних органів. На міжнаціональному рівні з'являються суб'єкти міжнародних організацій, які теж мають вплив на процеси, що протікають в національному господарстві в цілому.

Господарюючі суб'єкти в процесі своєї діяльності не можуть існувати незалежно. Між ними виникають горизонтальні (де суб'єкти рівноправні, тобто має місце правова симетрія) та вертикальні, ієрархічні (суб'єкти знаходяться в правовій залежності, або правовій асиметрії) зв'язки. Характер взаємодії господарюючих суб'єктів визначають економічні інтереси, на які суттєво впливає *господарська культура* (сукупність традиційних стереотипів та цінностей, що визначають економічну поведінку), основними елементами якої є *стереотипи споживання* (придбання дорогих автомобілів з метою продемонструвати своє багатство), *норми соціальної взаємодії* (наприклад, особливості бізнесової етики, відчуття соціальної відповідальності), *сприйняття праці* (як життєвого тягара або смислу жит-

тя), дисципліни (скажімо, сила впливу внутрішніх або зовнішніх примусів), *ставлення до норм права* (безумовне або нігілістичне) та т. ін. Господарська культура формується під впливом інституційних чинників.

Національна економіка кожної країни має особливий інституційний механізм функціонування, який складається з *неформальних* (менталітету, традицій, етичних норм, релігійних цінностей) та *формальних* (правил та норм, що створюються та підтримуються державними органами) інститутів, характер яких залежить від особливостей національної історії кожної країни.

У своєму історичному русі кожна країна проходить певні стадії, що враховується при впровадженні ефективної економічної політики та розробці прогнозів розвитку. Використання методів економічного регулювання більш розвинутих країн в реаліях країн з менш розвинутою економікою може бути дуже загрозливим. Тому пошук ефективного шляху розвитку повинен спиратися на особливі закономірності типу та моделі національної економіки.

Існують різні критерії класифікації типів та моделей національної економіки. Оскільки в основі національної економіки є економічна система, існуючі типи підрозділяються на *доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну (інноваційну)* економіки, основні ознаки яких визначаються характером технологічного укладу. За способами регулювання господарської діяльності розрізняють *ринкові та неринкові* (традиційні та адміністративно-командні) економіки. За ступенем еволюції ринкової економіки виокремлюють: ринкову економіку вільної конкуренції; ринкову економіку з методами державної корекції господарського життя.

Міжнародні організації згруповують країни (для вирішення питань щодо їх підтримки або допомоги) за *рівнем економічного розвитку* (ООН) на розвинуті країни з ринковою економікою, країни, що розвиваються з ринковою економікою (емерджентні), країни з перехідною економікою (від адміністративно-командної до ринкової). За *рівнем доходу на душу населення* (за класифікацією Всесвітнього банку): країни з низь-

ким доходом (менше 755 доларів), нижчим середнього (від 755 до 2995 доларів), країни з доходом вище середнього (від 2996-9265 доларів), країни з високим доходом (більш 9266 доларів). *За ступенем відкритості* (відповідно до питомої ваги експорту у ВВП) розрізняються відкриті (більше 35 %) та закриті (менше 10 %) економіки.

У межах кожного типу національної економіки можливі різні варіанти розвитку, що визначають *моделі* національної економіки. Основні ознаки моделей: специфіка соціально-економічних умов, способи та напрями державного регулювання, конкурентні переваги, характеристика еліти та розроблені нею стратегії. Найпоширенішими є:

- ліберальна (американська) модель, що орієнтується на особисту економічну активність господарюючих суб'єктів;

- регульована ринкова економіка (західноєвропейська модель), де значну роль відіграє держава, що визначає напрями розвитку національного господарства;

- соціально-орієнтована ринкова модель, що виходить з активної соціальної політики держави, метою якої є зближення рівня житті населення (скандинавська), або досягнення стійкого економічного розвитку за рахунок об'єднання всіх форм господарської діяльності з акцентом на підтримку малого бізнесу (німецька);

- корпоративна (японська) модель ринкової економіки. Вона побудована на специфічних культурних, релігійних, психологічних особливостях населення, яке високо оцінює корпоративні цінності;

- олігархічна модель, яка виникає при підкоренні інтересів держави вигодам пануючої в країні фінансової олігархії;

- модель, що здоганяє (китайська) модель розвитку, яку використовують країни, що намагаються за допомогою держави в короткі терміни модернізувати свій технологічний потенціал. Свого часу ця модель успішно спрацювала в Японії;

- релігійна (ісламська) модель, що побудована на пріоритеті релігійних норм перед економічними законами.

Кожна країна обирає ту чи іншу модель залежно від рівня технологічного розвитку, історичних та геополітичних

чинників. Основні типомодельні риси України можна охарактеризувати таким чином:

1. Україна перебуває на індустріальному етапі розвитку, тобто переважають три та чотири технологічні уклади з елементами формування інноваційної моделі.

2. За рівнем економічного розвитку Україна належить до емерджентних ринкових країн, де сформувалися основи ринкової економіки та йде поглиблений розвиток її інституційної структури.

3. За рівнем доходу на душу населення Україна належить до країн з нижчим середнього рівнем доходу.

4. За ступенем відкритості Україна є відкритою економікою, оскільки питома вага експорту в ВВП складає до 40 %.

5. Модель ринкової економіки України формується на основі поєднання різних варіантів розвитку: 1) початок ринкових реформ здійснювався при активному впровадженні елементів ліберальної моделі (приватизація, лібералізація цін, захист конкуренції). Практика використання цієї моделі в Україні довела її низьку ефективність; 2) є загроза закріплення олігархічної моделі; 3) ринкова модель розвивається під впливом державного регулювання; 4) послідовно використовуються принципи соціально-орієнтованої економіки – спрямованість на подолання соціальної напруги та захист слабо захищених верств населення; 5) вирішуються питання, які характерні для моделі, що здоганяє, а саме реалізація довгострокових стратегій структурної та промислової модернізації, розв'язання протиріччя між потребою в нових технологіях та відсутністю необхідних ресурсів (інтелектуальної власності та інвестицій).

6. Основна стратегія розвитку України спрямована на впровадження інноваційної моделі розвитку, мета якої – забезпечення конкурентоспроможності національних товарів на основі технологічного прориву.

1.3. Національна економіка як галузь економічних наук та навчальна дисципліна. Методологія пізнання національної економіки

Національна економіка є об'єктом вивчення різних економічних наук. Народне господарство вивчає особливості функціонування існуючих галузей економіки. Макроекономіка досліджує умови досягнення ринкової рівноваги на основі діяльності сукупних (агрегованих) суб'єктів. Предметом вивчення теорії національного господарства є соціально-економічні процеси суспільного відтворення, що склалися в межах певної країни в результаті історичного розвитку, географічного розміщення, наявності природного потенціалу під впливом соціокультурних традицій ведення господарства, державного устрою, правових інститутів. Національна економіка як наука розглядає:

націо-нальну господарську систему країни на основі інтегрального (цілісного) підходу, аналізує її економічний потенціал, стан, досягнення, недоліки, проблеми та перспективи розвитку; соціально-економічні процеси з урахуванням минулого розвитку, теперішнього стану та майбутніх перспектив, що дозволяє їй надати узагальнюючу картину розвитку країни в цілому і виявити специфіку та відмінності від інших країн.

Предметні рамки теорії національної економіки з'являються в міру розв'язання проблем, що потрапляють до сфери її дослідження, та конкретизуються при вирішенні завдань, які постають перед нею. Основними завданнями теорії національної економіки є:

1. Виявлення об'єктивних загальних та специфічних закономірностей функціонування національної економіки, що складаються на певному етапі розвитку і формують певний тип та модель господарювання.

2. Розуміння всієї сукупності економічних, соціальних, політичних умов господарської життєдіяльності нації, що складаються на довготривалому шляху історичного розвитку під впливом державного устрою та правових норм, національної ментальності, специфіки регулювання внутрішніх та зовнішніх зв'язків.

3. Пізнання механізмів функціонування певного рівня (починаючи з індивідуального і закінчуючи міжнародним) національної економіки та особливостей формування господарських пропорцій, розвитку галузевих та територіальних комплексів.

4. Визначення умов стійкого, збалансованого, безпечного, незалежного розвитку економіки в межах країни та забезпечення її конкурентоздатності в світовому просторі в умовах глобалізації.

5. Створення методологічних засад прогнозування та надання узагальненого матеріалу для моделювання соціально-економічного розвитку, складання прогнозів, стратегічного і тактичного планування.

6. Розвиток уміння аналізувати та оцінювати соціально-економічні та політичні програми як окремих партій, так і держави (урядових установ) на основі наукового економічного мислення.

7. Практичним завданням теорії національної економіки є розроблення системи принципів господарювання, адекватних національним інтересам, традиціям і цінностям, та внесення відповідних коректив у господарські рішення по стабілізації, відтворенню, розвитку та удосконаленню країни, вплив на зміст та характер соціальної, демографічної, структурної, техніко-технологічної, інвестиційно-інноваційної, грошово-кредитної, валютної та інших політичних рішень держави.

Якщо предмет науки визначає коло тих явищ, що потрапляють в сферу її пізнання, то методологія надає засоби та інструментарій щодо їх дослідження. Предмет науки завжди розвивається разом з методологією. Чим надійніша методологія, тим краще виокремлюється предмет. Національна економіка як наука знаходиться у процесі становлення, тому широко використовуються емпіричні (описові) методи дослідження, зіставлення предметів дослідження суміжних економічних наук (економічної теорії, макроекономіки, народного господарства). Разом з розвитком методології дослідження буде більш конкретно виокремлюватися власний предмет національної економіки як науки, так і навчальної дисципліни. Методологія являє собою су-

купність принципів, способів, операцій, процедур побудови теоретичного знання. Методологія пізнання національної економіки дозволяє не тільки аналізувати об'єктивні та специфічні закономірності розвитку, тенденції, параметри, проблеми господарського життя країни, але й розроблювати на цій основі господарські рішення, спрямовані на реалізацію як інтересів суспільства, так і окремих суб'єктів.

Серед загально відомих принципів та підходів пізнання суттєвого значення набуває системна методологія, в якій акцентується увага на використанні міждисциплінарного (аналіз національного господарства на основі поєднання економічних, політичних, соціокультурних, правових явищ), цивілізаційного (адекватність економічного розвитку історичному способу життєдіяльності нації), геополітичного (рух національного господарства повинен бути адекватним геополітичним чинникам), інституційного (виявлення способів впливу неекономічних чинників на поведінку господарюючих суб'єктів), компаративістського (порівняння параметрів розвитку різних типів та моделей розвитку) підходів.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягають основні ідеї історичної школи Ф. Ліста?
2. Чи правомірно протиставляти загальні та специфічні закономірності розвитку національної економіки?
3. Які ідеї інституційної теорії вплинули на розвиток теорії національної економіки?
4. Яким чином можна визначити національну економіку?
5. Які рівні народного господарства входять у національну економіку?
6. Які ознаки характеризують суб'єктів національної економіки?
7. Які фактори впливають на специфіку національної економіки?
8. Які основні риси притаманні національній економіці України?

9. Які основні завдання вирішує теорія національної економіки?
10. У чому полягає специфіка методології пізнання теорії національної економіки?

Список рекомендованої літератури

Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М. Геєць. – К.: Ін-т екон. та прогнозування НАН України, 2009. – 864 с.

Лісовицький В.М. Історія економічних вчень: навч. посіб. / В.М. Лісовицький. – К.: Центр навч. л-ри, 2004. – 220 с.

Олейников А. Политическая экономия национального хозяйства / А. Олейников. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2010. – 1184 с.

Национальная экономика: учебник / П.В. Савченко. – 2-е изд. – М.: Экономистъ, 2007. – 864 с.

Национальная экономика: учебник / под общ. ред. Р.М. Нуреева. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 655 с.

Г л а в а 2. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СТРУКТУРИ ТА ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Поняття “структура економіки”. Структурний аналіз національної економіки

Структура національної економіки – це стійкі кількісні співвідношення між різними одиницями національної економіки, що забезпечують її відтворення.

Структурний аналіз національної економіки передбачає розгляд способу упорядкування та взаємодії різних економічних процесів, секторів, видів діяльності та її результатів. Проведення структурного аналізу національної економіки дозволяє виявити її особливості, зрозуміти процеси, що в ній відбуваються, спрогнозувати майбутній стан та виробити більш ефективну та гнучку економічну політику реструктуризації. Структура конкретної національної економіки формується об’єктивно на

основі історично-технологічного розвитку під впливом технологічних, географічних та геополітичних факторів.

Відтворювальна структура національної економіки включає до себе сектори, що визначають особливості створення благ: первинний сектор об'єднує сільське господарство, мисливство, лісове господарство, що створюють матеріальні цінності безпосередньо на основі природних ресурсів; вторинний сектор включає до себе добувну та переробну промисловість, що виробляють відтворні матеріальні продукти; третинний сектор (сектор послуг), результати якого не мають “речового” вираження (торгівля, комунальні послуги, фінанси, державне управління, операції з нерухомістю, охорона здоров'я та соціальна робота, освіта та ін.). У відтворювальній структурі України первинний сектор складає 15,6, вторинний – 31,5, третинний – 77,8 %.

Аналіз відтворювальної структури доповнюється *галузеву структурою*. Вона передбачає розподіл національної економіки на якісно однорідні господарські одиниці (галузі), що виконують схожі функціональні завдання. В галузеву структуру входять великі народногосподарські галузі (промисловість, сільське господарство, транспорт, наука та ін.), що підрозділяються на певні підгалузі.

Територіальна (регіональна) структура передбачає розподіл національної економіки на різні економічні райони (регіони) на основі географічного розміщення виробничих сил за ступенем розвитку видів економічної діяльності. В Україні виокремлюють такі регіони:

- регіон-мегаполіс (сервісна економіка), до якого належить м. Київ, в якому відсутній первинний сектор, а третинний займає 77,8 %;
- старо-промислові регіони (Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Полтавська, Сумська обл.), де в первинному секторі створюється до третини всього розміру ВДВ, а вся інша – у вторинному та третинному;
- індустріально-розвинені регіони (Харківська, Одеська, Миколаївська, Львівська, Київська обл., м. Севастополь, АР Крим), де в первинному секторі створюється до 15 % ВДВ, а більше половини ВДВ створюється у третинному секторі;

- промислово-аграрні регіони (Черкаська, Івано-Франківська, Чернігівська, Житомирська, Кіровоградська обл.), де більше половини ВДВ створюється в первинному та вторинному секторах, з переважним розвитком останнього;

- аграрно-промислові регіони (Чернігівська, Закарпатська, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська, Херсонська, Волинська, Вінницька обл.), де первинний сектор займає до 20% виробництва ВДВ, вторинний – до 30% з рівномірним розподілом виробництва між первинним та вторинним секторами.

Структура національної економіки визначається макроекономічними пропорціями – кількісними співвідношеннями між різними підрозділами та сферами суспільного виробництва, галузями, територіально-регіональними складовими. Пропорції залежать від типу економічного розвитку (екстенсивний, інтенсивний, інноваційний) та змінюються під впливом потреб народного господарства, економічних можливостей, характеру розвитку спеціалізації (виникнення нових та відмирання старих галузей), зовнішньоекономічних орієнтацій тощо.

Макроекономічні пропорції поділяють на натурально-речові та вартісні. Перші характеризуються кількісними ознаками (штуки, обсяги, міра ваги та ін.) та виражають як внутрішні співвідношення у виробництві (приміром, сталі, чавуна, різних видів прокату), споживанні (наприклад, картоплі, м'яса та ін.), так і між ними (виробка та використання електроенергії). На основі натурально-речових пропорцій складаються матеріальні баланси (теорію складання якого розробив В. Леонтьєв), що включають до себе структурні взаємозв'язки всіх стадій відтворювального процесу – виробництва, розподілу, обміну та споживання на рівні кожної галузі економіки. Вартісні пропорції виявляють співвідношення між окремими частинами вартості ВВП. Прикладом можна визначити структуру ВВП за методом кінцевого використання (споживчі витрати, валове нагромадження, запаси матеріальних оборотних коштів, експорт та імпорт товарів та послуг) або доходу (оплата праці найманих працівників, податки, валовий прибуток, змішаний дохід).

Економічний розвиток закономірно призводить до *структурних зрушень*, змін кількісних пропорцій, ускладнень взаємозв'язків між окремими регіонами та секторами. Тому завжди виникає необхідність проведення структурних реформ. Особливо актуальними ці реформи стають при переході від адміністративно-командної до ринкового типу економічних систем, що супроводжується затяжним трансформаційним спадом економіки.

Структура національної економіки України за час існування радянської моделі господарювання формувалася на основі міжреспубліканської спеціалізації, що характеризувалася значною вагою незамкнених технологічних циклів, переважним розвитком галузей важкої промисловості, відсталістю галузей, що виробляють споживчі товари, нерозвиненістю сфери послуг та високим рівнем ізолюваності від світового господарства. На початок 90-х років понад 80 % валового продукту України припадало на проміжне споживання. Важка промисловість виробляла 69,5 % продукції і, відповідно, 31,5 % складало виробництво товарів народного споживання. Нераціональна структура економіки України ускладнювала перехід до ринкового типу господарювання, де переважну роль повинні відігравати галузі, що безпосередньо пов'язані із задоволенням потреб у благах кінцевого споживання.

В умовах диспропорцій жоден господарюючий суб'єкт, крім держави (уряду), не володіє необхідними ресурсами щодо здійснення структурного реформування. Тому саме на державу покладено визначення напрямів реформування національної економіки, оцінка її існуючого та бажаного майбутнього стану, пошук джерел інвестування та визначення конкретних шляхів досягнення необхідних результатів. Результативність структурних реформ багато в чому залежить від правильно розроблених концепцій та програм економічного розвитку, розрахованих на довгострокову реалізацію. В Україні розроблюється концептуально нове бачення структурних перетворень на основі впровадження курсу технологічної модернізації, на шляху реалізації якої існують такі проблеми:

– неефективність галузевої структури промислового виробництва, де понад 2/3 загального обсягу припадає на галузі,

що виробляють сировину, матеріали й енергоресурси;

– частка продукції соціальної орієнтації перебуває на рівні 1/5 загального обсягу промислового виробництва. Майже зникає легка промисловість, яка зараз займає 0,9 %, галузь машинобудування перебуває на рівні у три-чотири рази нижчому, ніж в економічно розвинутих країнах;

– промислове виробництво значною мірою підтримується високим рівнем експортної орієнтації (31,8%), де 70% становлять мінеральні продукти, чорні метали, продукція хімічної промисловості та енергоресурси;

– ступінь зношеності основних засобів промисловості сягнув 50%;

– основним джерелом оновлення основних фондів залишаються власні кошти підприємств через поточний і капітальний ремонт. У той час як погіршуються фінансові результати підприємств та зменшується сума амортизаційних відрахувань;

– за технологічною структурою переважають виробництва низьких та середніх технологічних укладів (3 та 4), де виробляються 95 % продукції, а частка 5 та 6 високотехнологічних укладів перебуває на рівні 5,04 %. Частка підприємств, що впроваджують інновації, становить 10,8 %;

– посилюються процеси деіндустріалізації економіки країни, що конкретизується зменшенням частки промисловості у створенні ВВП (з 36 в 1990 р. до 32,2 % у 2007);

– деіндустріалізація негативно позначилася на процесах відтворення, оскільки майже третина товарних ресурсів промисловості має імпортне походження (у легкій промисловості – 42,4 загального обсягу ресурсів, хімічній та нафтохімічній – 47,4, машинобудуванні – 49 %);

– частка машинобудування в загальному обсязі промислового виробництва знизилася з 14,4 у 2007 р. до 11,1 % у 2009 р.;

– залишається високий рівень техногенного навантаження на довкілля в Україні. У розрахунку на душу населення щорічно приходиться 100 кг небезпечних відходів, 50 кг шкідливих речовин від стаціонарних джерел та 60 м³ забруднених вод.

Ефективні зрушення у галузевій та технологічній структурах не можуть відбуватися дуже швидко, оскільки вони потребують суттєвих змін усього соціально-економічного комплексу – політичних та державно-правових перетворень, удосконалення адміністративно-територіального устрою, модернізації соціогуманітарного простору, наукового та інноваційного забезпечення.

2.2. Національний ринок і його структура. Роздержавлення і приватизація в Україні. Формування ринкових інститутів. Приватна власність як економічна основа ринку. Виникнення олігархії та нової національної еліти

Національний ринок – це економічний механізм функціонування господарства в межах державного устрою, що забезпечує право господарюючих суб'єктів вільно здійснювати свою економічну діяльність відповідно своїм інтересам та згідно з чинними правовими нормами. Структура національного ринку поділяється на окремі частини, що спеціалізуються на обігу певного ресурсу, блага. Кожна частина ринку поділяється на сектори та сегменти, що конкретизують характер об'єктів обороту, специфічні риси поведінки суб'єктів, закономірності розвитку та принципи організації. Кожна структурна ланка ринку потребує певного відображення в нормативно-правових актах, що регулюють, контролюють та захищають взаємозв'язки між суб'єктами. Всі частини, сектори та сегменти знаходяться в тісній залежності та взаємодії. У структуру національного ринку входять:

1) ринок споживчих товарів та послуг, де формується первісний попит на блага кінцевого споживання. Цей ринок поділяється на окремі складові (ринок харчових продуктів, ринок товарів народного споживання та ін.) та особливі сегменти (ринок молочних продуктів, ринок пральних машин). Саме з цього ринку надходять сигнали на всі інші структурні ринки;

2) ринок економічних ресурсів, що включає до себе процес обігу тих благ, що необхідні для виробництва кінцевих

благ. Цей ринок має похідний характер, оскільки попит на ресурси диктує обсяг споживання кінцевих благ. Особливою частиною цього ринку є ринок землі, якій поділяється на ринок сільськогосподарської та несільськогосподарської землі з наступним поділом на сегменти (приміром, ринок землі в містах);

3) ринок праці, на якому складаються вільні та взаємовигідні відносини між роботодавцем та працівником. Складовими цього ринку є ринки висококваліфікованої або некваліфікованої робочої сили. В кожній структурній ланці здійснюється купівля-продаж робочої сили за ознаками кваліфікації, спеціальності та професії;

4) фінансовий ринок, на якому здійснюється обіг таких специфічних товарів, як гроші, цінні папери, валюта, немонетарне золото. Великі сектори ринку цінних паперів включають до себе ринки прав власності (акцій, інвестиційних сертифікатів), боргових зобов'язань (векселів), похідних інструментів (деривативів) та ін.

Фундаментальною основою функціонування ринкової економічної системи є наявність *приватної власності*, яка в розвинутих країнах формувалася як закономірний історичний процес виокремлення засобів виробництва з метою найбільш ефективного їх використання для задоволення людських потреб. Поступово дрібна приватна власність перетворюється на більш складні та спільні форми власності.

Економіка України на час становлення незалежності була максимально одержавлена й зарегульована, що унеможливило її перехід до ринкових відносин. Так, у СРСР перед початком реформ державними було 92 % об'єктів власності. Формування приватної власності потребувало спеціальної державної політики роздержавлення та приватизації. *Роздержавлення* – це процес зменшення ролі та впливу держави на економіку, приміром, передача державної власності в комунальну, відмова від планово-директивного керування економікою.

Приватизація – це процес перетворення державної власності на приватну. Приватизацію не можна розглядати суто як особливість трансформаційних перетворень адміністративно-

командної економіки. В умовах розвинутої ринкової економіки час від часу уряд приходить до висновку про необхідність проведення приватизації з метою підвищення ефективності окремих галузей економіки. Так, у США в 1954-1959 рр. була ліквідована державна власність на промислові й торговельні підприємства. У Великій Британії з приходом до влади консервативного уряду на початку 1988 р. було продано 30% державних підприємств.

Для України пострадянського періоду необхідним стало створення нової концепції приватизації, оскільки неможливо було використати моделі західних країн, де масштаби і темпи приватизації були значно меншими, а сама приватна власність сприймалася як природний і нормальний спосіб життя. Модель української приватизації повинна була враховувати соціально-економічні та ідеолого-політичні реалії того періоду і стати масштабним і глибоким процесом трансформації економічних відносин. В основу моделі приватизації покладено принципи соціальної справедливості й рівності розподілу та продажу державного майна, що означало безплатну передачу більшої частини державного майна населенню (із використанням приватизаційних паперів), надання пільг трудовим колективам підприємств, забезпечення механізму гласності та декларування доходів.

Перші приватизаційні процеси почалися ще за часів СРСР (1988 рр.), коли було дозволено приватне підприємство у формі кооперативів, комерціалізації торговельно-побутових підприємств та передача державних приміщень в оренду. У 1991 р. в Україні були прийняті необхідні закони, що створили правове поле для появи приватного підприємництва. Однак за умов слабого державного контролю, недосконалості нормативно-правових актів приватний капітал почав активно зростати насамперед у тіньовому секторі виробництва та продажу споживчих товарів і послуг, де спостерігалися суттєві диспропорції між попитом та пропозицією. Це стало чинником первинного нагромадження значного за розміром приватного капіталу, який став активно втручатися в процес приватизації як малих, так і великих підприємств. Безкоштовна приватизація діяла з 1992 по 1998 р., коли майже 90% підприємств торгівлі, сервісу і громад-

ського харчування стали приватними. З 1999 р. почалася грошова приватизація великих підприємств таких галузей, як машинобудування, транспорт, зв'язок, нафто-і газопереробна промисловості.

Основними результатами процесу роздержавлення та приватизації в Україні стали ліквідація державного монополізму і радикальні зміни структури власності, що є важливими передумовами формування ринкового середовища. В Україні частка приватного сектору в структурі ВВП становить майже 60%, а кількість зайнятих в приватному секторі досягає 80%. У той же час українська модель приватизації призвела до низки негативних наслідків, перш за все до невиправданого розшарування економічних суб'єктів, формування неефективного власника, націленого на примноження багатства не в результаті відтворювального виробничого процесу, а шляхом перерозподільних процедур, у тому числі з джерел державного бюджету. Нечисленна група суб'єктів привласнила значну частину суспільного багатства, а більшість працівників змушена працювати за такий розмір заробітної плати, що не забезпечує нормальний процес відтворення робочої сили, а отже, і зацікавленість у результатах своєї праці. Тим самим поряд з неефективним власником з'явився неефективний працівник. На такому економічному підґрунті не може скластися реальне демократичне суспільство, а тому має місце розвиток свободи без відповідальності, а права людини поєднані з неможливістю їх реальної реалізації.

Крім того, суттєві прорахунки при проведенні приватизації спровокували появу *фінансової олігархії*, тобто невеликої групи власників промислового, торговельного, фінансового капіталу, що панують в економічному та політичному житті держави, в руках яких знаходиться переважна частина національного багатства. Для олігархії характерна практично повна безконтрольність прийняття рішень на всіх рівнях державного устрою. Фінансова олігархія в Україні, на відміну від розвинених країн, виникла в результаті перерозподілу створених та накопичених усім суспільством природно-матеріальних благ.

У результаті соціально-економічних перетворень сформувався специфічний український істеблішмент. *Суспільний*

істеблішмент можна визначити як сукупність економічних, політичних, релігійних, державних і недержавних установ і організацій, що володіють засобами впливу (різними важелями владних повноважень) на всі сторони суспільства. Істеблішмент має персоніфіковані форми, втілені в образи окремих людей (відомих політиків, державних діячів, представників культури, мистецтва, науки, спорту), які мають істотний вплив на всі сторони суспільної свідомості. Цей прошарок населення отримав назву *еліти*, основні функції якої є управління соціумом шляхом формування моделей соціальних зв'язків, образу успіху, стереотипів поведінки, ставлення до праці та багатства, що дозволяє іншим громадянам адаптуватися до соціально-економічних змін. Якість еліти оцінюється співвідношенням преференцій (переваг), що притаманні еліті, із складністю та ступенем виконання нею своїх функцій. Важливим завданням суспільного істеблішменту є постійне відтворення високої якості еліти. Особливі умови формування української еліти на практиці призвели до невинновданого збільшення їх власних повноважень при одночасному ухиленні від будь-яких обов'язків перед суспільством, при цьому відбувається деформація суспільних цінностей та нав'язування демонстративних стереотипів способів життя.

Розвиток ринкової економіки неможливий без утворення та панування суто ринкових інститутів. Важливим економічним інститутом ринку є *інститут власності*, що регулює організаційно-правовий механізм руху всіх форм власності та способів господарювання. Ринкова економіка за своєю природою – це сукупність прав та механізмів їх захисту. Права власності – можливість контролювати використання ресурсів шляхом розподілу витрат та вигод при їх привласненні. З боку суспільства права власності – це правила поведінки, які кожний суб'єкт повинен дотримуватися в своїх відносинах до інших суб'єктів, що призводить до упорядкування їх взаємовідносин. З боку окремого суб'єкта права власності виражають сукупність повноважень, що дозволяють ті чи інші методи використання конкретних благ на основі співставлення індивідуальних вигод та витрат. Чим краще специфіковані (тобто визнані) права власності, тим сильніше стимул у господарюючого суб'єкта отримати позитивний кінцевий результат.

Повноваження щодо привласнення благ можуть бути санкціонованими як державою, так і суспільством, тобто вони надаються та охороняються не тільки законами та судовими рішеннями, але і традиціями, звичаями, моральними та релігійними нормами. Права власності можуть бути неповно специфіковані в результаті, по-перше, їх неточного встановлення, по-друге, поганих механізмів захищеності, по-третє – надмірного обмеження з боку держави. Наприклад, приватизація державного майна передбачала специфікацію права приватної власності. Проте чіткого уявлення про цей процес на той час у суспільства не було, тому специфікація прав власності була проведена нечітко, з великою кількістю помилок, що в подальшому призвело до постійного процесу її змін, можливостей здійснювати захоплення чужої власності. Значна кількість рейдерських захоплень чужої власності є наслідком розмиття права власності, що були встановлені в процесі приватизації.

Функціонування інституту власності перетворює всі обмінні процедури на процес формування, розподілу та перерозподілу різних повноважень. Тому похідним від інституту приватної власності є *інститут угоди*, який породжує договірне право як сукупність норм, що регулюють економічні відносини обміну. Договірне право дозволяє: по-перше, зняти суперечності між різними інтересами суб'єктів угоди на принципах рівноваження вартості (наприклад, купівля-продаж товару, послуги) чи цінності (приміром, установчий договір) отриманих переваг; по-друге, утримувати суб'єктів від опортуністичної (неправомірної) поведінки, що сприяє оптимальному партнерству та зменшує витрати на захисні заходи; по-третє, попереджає появу негативних зовнішніх ефектів (тобто погіршення становища тих суб'єктів, які не є сторонами угоди); по-четверте, зменшити та розподілити ризики, що виникають внаслідок несприятливої невизначеності, шляхом їх покладання на ту сторону угоди, яка може цьому запобігти, в тому числі й на судові органи, якщо витрати на вирішення спірних питань занадто високі, щоб включити їх у договори.

Особливо місце в національному господарстві займають *інститути традиції та моралі*, які відображають сукупність

фундаментальних цінностей та визначають культурно-історичний тип нації.

2.3. Ринкова інфраструктура: сутність, функції, основні елементи і види. Особливості формування ринкової інфраструктури в Україні

Ринкова інфраструктура – це сукупність галузей, підгалузей, видів економічної діяльності, які забезпечують нормальне функціонування національного господарства. В національній економіці виокремлюють такі основні види інфраструктури.

Виробнича – частина національної економіки, метою якої є забезпечення нормального функціонування виробничого процесу (вантажоперевезення, складування, зв'язок, енергопостачання, санітарно-технічне обслуговування та ін.).

Соціальна – сукупність одиниць національної економіки, функціонування яких забезпечує нормальну життєдіяльність людей, гарантує необхідний рівень та якість життя, відтворення здібностей та професійну підготовку. Соціальна інфраструктура спрямована на створення необхідних житлово-побутових (житлово-комунальні устави), соціально-культурних умов для життя та праці (охорона здоров'я, освіта).

Ринкова – система інституційних одиниць (підприємств, установ та організацій), що прискорюють, поліпшують та здешевлюють рух товарів та грошей.

Чим краще розвинута інфраструктура, тим більш упорядковано та стабільно функціонує національний ринок. Кожна частина ринку облаштовується своєю власною інфраструктурою. В Україні здійснюється процес формування основних елементів ринкової інфраструктури, до яких належать:

1) торговельна інфраструктура, що забезпечує, з одного боку, виробникам можливість реалізовувати свою продукцію, а з другого – споживачам отримати необхідні товари. Торговельна інфраструктура складається з сукупності різноманітних торговельних організацій (стаціонарних та нестаціонарних, оптових та роздрібних, спеціалізованих та універсальних магазинів,

ярмарок, аукціонів, виставок, торговельних бірж та ін.) Торговельні установи не тільки доводять продукти до споживачів, але й активно впливають на діяльність виробників – визначають обсяги їх виробництва, асортимент товарів;

2) фінансова інфраструктура – це різноманітні установи, органи, та інституції, що спеціалізуються на окремих видах фінансових операцій та послуг. Фінансова інфраструктура забезпечує рух фінансових (грошових, інвестиційних) ресурсів як в окремих сегментах фінансової системи, та і поза неї.

Управлінська складова фінансової інфраструктури представлена сукупністю фінансових органів, на які покладені функції по управлінню державними фінансами (державний бюджет, скарбниця, міністерства та відомства), а також фінансами підприємств, організацій та установ. Обслуговуюча складова фінансової інфраструктури включає до себе тих суб'єктів, які виконують функції по організації фінансових посередників (біржі, брокерські та дилерські контори) та допоміжні функції на ринку цінних паперів (реєстратори, депозитарії, клірингові центри), а також тих, хто, не будучи фінансовими посередниками, надають послуги суб'єктам фінансової діяльності (аудиторські, консалтингові фірми, інформаційні та рейтингові агенції, фінансові аналітики, бюро кредитних історій).

Фінансова інфраструктура включає до себе інфраструктуру фондового ринку, що обслуговує операції з цінними паперами. Біржова торгівля як складова фінансової інфраструктури здійснює торгівлю цінними паперами та валютою. Фінансова інфраструктура обслуговує грошово-кредитні відносини, що потрапляють в банківську систему, що забезпечує грошовий оборот між всіма суб'єктами національної економіки. Окрему складову фінансової інфраструктури складають небанківські установи, які працюють з грошовими коштами поза банківською системою (страхові компанії, пенсійні фонди, кредитні союзи, інститути спільного інвестування та ін.);

3) організаційно-правова інфраструктура, за допомогою якої оформлюються та регулюються всі ринкові відносини. До неї належать сукупність нормативно-правових актів (цивільний, господарський, трудовий податковий кодекси, всі інші законодавчі

акти, що стосуються функціонування економіки), установи, які приймають, виконують, регулюють економічні рішення та захищають від неналежного їх виконання (міністерства, місцеві органи влади, правоохоронні органи).

Сучасна інфраструктура ринкової економіки України характеризується недостатнім та нестійким рівнем розвитку необхідних елементів (страхових, інвестиційних компаній), відсутністю певних ланок (скажімо, інфраструктури земельного ринку), протиріччями та неузгодженістю нормативно-правової бази. Все це знижує інвестиційну привабливість та надійність функціонування всіх ланок національного господарства.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке структура національної економіки?
2. Для чого потрібен структурний аналіз національної економіки?
3. Які структури визначають побудову національної економіки?
4. З якими проблемами структурної перебудови на сучасному етапі стикається українська економіка?
5. З яких частин складається національний ринок?
6. Які перетворення було здійснено в Україні з метою переходу до ринкової економіки?
7. Які інститути формують основу ринкової економіки?
8. Що таке інфраструктура національної економіки?
9. Які основні елементи притаманні ринковій інфраструктурі?
10. Охарактеризуйте розвиток ринкової інфраструктури в Україні.

Список рекомендованої літератури

Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М. Геєць. – К.: Ін-т екон. та прогнозування НАН України, 2009. – 864 с.

Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогнозування, Фенікс, 2003. – 1008 с.

Олейников А. Политическая экономия национального хозяйства / А. Олейников. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2010. – 1184 с.

Национальная экономика: учебник / П.В. Савченко. – 2-е изд. – М.: Экономистъ, 2007. – 864 с.

Национальная экономика: учебник / под общ. ред. Р.М. Нуреева. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 655 с.

Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

Г л а в а 3. ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Поняття та склад потенціалу національної економіки. Взаємозв'язок категорій “економічний потенціал” та “національне багатство”

Україна має всі економічні передумови для розвитку ефективної економіки. Наша держава у складі СНД посідає друге місце після Росії за кількістю населення (45,8 млн) і за обсягом ВВП. За територією вона поступається тільки Росії та Казахстану. Фактично Україна – єдина після Росії країна на пострадянському просторі, котра має всі галузі, характерні для економіки великої за європейськими масштабами сучасної держави. Серед них добре розвинута промисловість, у тому числі й базові галузі – чорна й кольорова металургія, машинобудування, добувна промисловість, енергетика, приладобудування тощо.

Держава володіє багатими сільськогосподарськими угіддями, гарною виробничою базою, значною споживчою базою, добре навченою робочою силою, а також високим інтелектуальним потенціалом. Україна має значний потенціал для участі в реалізації великих міжнародних проектів у галузях важкої та середньої промисловості. Більшість фахівців космічної галузі вважають, що з понад 100 країн світу, які займаються косміч-

ною діяльністю, лідерами в освоєнні космосу є США, Росія, Франція, Китай та Україна. Легка промисловість виробляє практично повний асортимент товарів широкого вжитку. Розвинуте і має великі потенційні можливості сільське господарство. Через територію України історично проходили найважливіші транспортні маршрути, що з'єднували Європу, Азію та північну Африку. За показниками розвиненості транспортної інфраструктури Україна посідає одне з провідних місць у Європі.

Маючи територію, площа якої не перевищує 0,4% світової, і населення на рівні 0,8 % від загальної кількості населення планети, Україна виробляє майже 5% світової мінеральної сировини та продукції її переробки. Таким чином, із погляду геополітики економічний, технологічний та науковий потенціали України можна порівняти з Росією, Німеччиною, Францією й Великою Британією.

Термін “потенціал” латинського походження і тлумачиться як “міць, сила”. У загальному значенні його зміст розкривається як ступінь потужності в якому-небудь відношенні, сукупність засобів, необхідних для чого-небудь. За радянським енциклопедичним словником – джерела, можливості, засоби, запаси, які можуть бути використані для розв’язання якогось завдання, досягнення певної мети; можливості окремої особи, суспільства, держави у визначеній галузі.

Вікіпедія ж містить таке визначення: *економічний потенціал* – сукупність наявних та придатних до мобілізації основних джерел, засобів країни, елементів потенціалу цілісної економічної системи, що використовуються і можуть бути використані для економічного зростання й соціально-економічного прогресу. У політекономічному розрізі економічний потенціал – це система відносин економічної власності між людьми у взаємодії з розвитком продуктивних сил та базисними елементами господарського механізму, що виступають основним джерелом розвитку економічної системи, її можливостей.

Структуру економічного потенціалу можна представити за видами економічних ресурсів: природоресурсний, демографічний і трудовий, виробничий та науково-технічний, освіт-

ній та науковий, зовнішньоекономічний та потенціал соціального споживання. За галузевою ознакою: промисловий, аграрний, соціальний, фінансовий. За напрямом використання: внутрішньоекономічний і зовнішньоекономічний потенціали.

Оцінити економічний потенціал можна за допомогою універсального показника – валового внутрішнього продукту (ВВП) країни. Номінальний ВВП України за 2010 р. уперше перевищив рубіж у 1 трлн грн та становив 1086 млрд грн, а в розрахунку на одну особу – 23, 7 тис. грн. Порівняно з 2009 р. його реальний обсяг збільшився на 4,2 %.

Розмір і структура економічного потенціалу та його динаміка в певний період часу залежать від таких факторів, як:

- обсяг ресурсів у країні;
- рівень технічного розвитку, досягнутого країною;
- стан фундаментальних та прикладних наукових досліджень;
- кількісних та якісних характеристик трудових ресурсів.

Основним складовим елементом сукупного економічного потенціалу національної економіки є *національне багатство* – сукупний обсяг економічних ресурсів і матеріальних цінностей, необхідних для нормального виробництва благ – товарів і послуг.

Національне багатство складається з чотирьох основних елементів:

1) сукупність ресурсів, які не можуть бути відтворені і є вичерпними, наприклад, корисні копалини, пам'ятники культури й мистецтва;

2) сукупність ресурсів, обсяг яких може бути збільшений у процесі господарської діяльності, скажімо, невиробничі й виробничі активи;

3) нематеріальний елемент: ресурси, які не мають речовинного прояву, наприклад, інтелектуальний потенціал країни, якість життя населення, науково-технічний потенціал;

4) обсяг майнових зобов'язань перед іншими країнами.

3.2. Природоресурсний, демографічний та трудовий потенціал України

Ефективність національної економіки, конкурентоспроможність її товарів та послуг на світових ринках значною мірою визначається природно-ресурсним потенціалом країни (ПРП). Це сукупність усіх природних можливостей, засобів, запасів, джерел, що використовуються (або можуть використовуватись) при даному рівні розвитку продуктивних сил для досягнення певної мети. До складу ПРП входять природні умови і ресурси.

Природні ресурси, на відміну від природних умов, беруть безпосередню участь у матеріальному виробництві й невиробничій діяльності. Наявність природних ресурсів є головною умовою розміщення продуктивних сил на даній території. Кількість, якість і поєднання ресурсів визначають природоресурсний потенціал території, який є важливим фактором розміщення населення і господарської діяльності. При освоєнні значних джерел природних ресурсів виникають великі промислові центри, формуються господарські комплекси та економічні райони. Природоресурсний потенціал району здійснює вплив на його ринкову спеціалізацію, місце в територіальному розподілі праці, міжнародний рейтинг країни. Отже, наявність тих чи інших природних умов, і особливо природних ресурсів, може бути стимулом, поштовхом для розвитку економіки країни, але не завжди.

Країна багата на природні ресурси, такі як залізняк, кам'яне вугілля, кольорові метали, глина, мінеральні солі. Україна числиться серед найбільших світових виробників марганцю і залізняку. Запаси цих природних ресурсів розташовані переважно в Криворізькому і Донецькому басейнах.

Земельний фонд України становить 5,7 % території всієї Європи. У складі земель майже 71 %, а це 42,8 млн га займають сільськогосподарські землі, 17,6 %, або більше 10,5 млн га, – лісові угіддя. Структура українських земельних ресурсів представлена у табл. 1 (див. с. 36.)

За формами власності станом на 1 січня 2011 року 50,8 %

земель знаходяться у приватній власності, 49 % у державній і лише 0,2 % у колективній. У зв'язку зі своєю продовольчої місією, закладеною ще у попереднє століття, розораність земель у нас є найвищою у світі. В той же час у світі площа ріллі на душу населення скоротилася з 0,38 га у 1970 р. до 0,23 у 2000 р. і має тенденцію зменшення до 0,15 га протягом наступних кількох десятиліть.

Таблиця 1

Земельні ресурси та їх структура

Види земельних ресурсів	Одиниця виміру млн, га	Відсоток до загальної площі, %
Орні землі	34,4	57
Сади, виноградники та інші багаторічні насадження	1,1	1,9
Сіножагі, пасовища й перелоги	7	11,7
Разом сільськогосподарських угідь	42,4	70,5
Ліси, захисні лісонасадження і чагарники	10,2	16,6
Болота	0,8	1,3
Водойми	2,4	3,9
Піски і яри	0,5	0,8
Шляхи	1	1,6
Інші землі	3,3	5,3
Усього	60,4	100

Таким чином, можна констатувати, що Україна за кількістю ріллі на душу населення, а це близько 1 га, є однією з найкраще забезпечених країн світу. За період проведення земельної реформи, яку було розпочато ще в 1992 р., подолано монополію держави на земельну власність, проведено реорганізацію сільськогосподарських підприємств. Громадяни, власники земельних часток, паїв, отримали 6,5 млн державних актів на

право власності на земельну ділянку загальною площею майже 28 млн га. Більше 7 млн громадян отримали земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства, а це ще 2,6 млн га. Створено майже 42 тис. фермерських господарств, яким передано також 4,3 млн га земель.

Водні ресурси України налічують більше 70 тис. річок (Дунай, Дніпро, Дністер, Тиса, Сіверський Донець, Південний Буг), три тисячі озер, більше тисячі водосховищ. Серед підземних вод особливо важливу роль відіграють мінеральні, які зосереджені у 84 родовищах, з них 35 експлуатуються. Чорне і Азовське моря використовуються для розвитку морського транспорту, рибальства, відпочинку і лікування людей.

Біологічні ресурси розглядаються як сукупність рослинних ресурсів і тваринного світу. Ліси становлять основу рослинних ресурсів. Лісових ресурсів в Україні недостатньо. На хвойні ліси припадає 54 % запасів деревини, у тому числі на сосну – 35 %, вона, в основному, поширена на Поліссі. Серед Лістяних порід переважають береза, осика, вільха, липа, тополя. За рахунок власних лісів Україна задовольняє 25 % своїх потреб у деревині. Неабияка роль лісу в заготівлі ягід, грибів, плодів, лікарських трав. З лісом пов'язують великий спектр народногосподарської діяльності (лісова і деревообробна, меблева та паперово-целюлозна промисловість, лісохімія, фармакологія, харчова промисловість, побутове паливо тощо).

Рекреаційні ресурси – сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних та духовних сил людини, її працездатності.

Уся територія України характеризується виключно сприятливими умовами та наявністю різноманітних рекреаційних ресурсів для відпочинку і лікування населення, проведення різних видів туристичної діяльності. Оцінка та врахування природних умов і ресурсів сприяють ефективному веденню рекреаційної діяльності в кожній ландшафтній місцевості та правильному виділенню профілю рекреаційної зони.

Поняття “рекреаційні ресурси” є набагато ширшим від поняття “туристичні ресурси”, оскільки включає до себе ком-

поненти природи, соціально-економічні принципи і культурні цінності, які задовольняють туристичні потреби споживачів. Урізноманітнення та розширення рекреаційної діяльності внаслідок розвитку туризму як масового явища є головною причиною виділення нових рекреаційних територій, а основа їх виділення – конкретні ландшафти з індивідуальним набором сприятливих для відпочинку характеристик та природних умов.

Природні умови, враховуючи їх циклічність та періодичність, необхідно розглядати окремо для зимових та літніх видів відпочинку. Основа територіальної організації туризму – наявність на цій території рекреаційних ресурсів. Виділяють такі їхні типи: природні, історико-культурні та соціально-економічні.

Природні рекреаційні ресурси – це особливості природи, природні та природно-технічні геосистеми, тіла, явища природи, їх компоненти й властивості, природоохоронні об'єкти. Вони формують компоненти ландшафтних комплексів. Їхні властивості повинні мати сприятливі для рекреаційної діяльності якісні та кількісні параметри, що відповідають потребам відпочинку, лікування та оздоровлення суб'єкта рекреації.

Історико-культурні рекреаційні ресурси мають пізнавальне значення і можуть бути використані для задоволення духовних потреб населення. Географічне довкілля – основа життєдіяльності етносу, тому пам'ятки культури, історії, архітектури, народної творчості є його надбанням, що відрізняється унікальністю і неповторністю, тож не може не привертати уваги туристів, адже людині завжди було притаманно цікавитися культурою та надбанням інших етнічних груп.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси беруть участь у рекреаційній діяльності побічно. Вони формують матеріально-технічну базу перспективної території. Економічні параметри “продукції” рекреаційної діяльності залежать від різновиду рекреаційного ресурсу, його місцезнаходження, транспортної доступності, технології використання та екологічних характеристик, стану рекреаційного середовища. Ефективність рекреаційної діяльності функціональної зони значно залежить від розгалуженості об'єктів інфраструктури та кваліфікованих трудових ресурсів.

Рекреаційні ресурси свідчать про потенційні можливості території, а не реалізацію. Усі рекреаційні ресурси за ступенем впливу на формування та розвиток рекреаційної діяльності на певній території можна поділити на такі групи:

1) ресурси, функціонально необхідні для конкретних видів відпочинку;

2) ресурси, що впливають на процес відпочинку та його ефективність;

3) ресурси, що впливають на можливість рекреаційного будівництва та функціонування інфраструктури.

Україна багата на *туристично-пізнавальні та заповідні території*. Туризм в Україні може перевернути існуючі уявлення про відпочинок. Залежно від схильностей та вподобань людини лише за одну поїздку до України можна охопити низку туристичних та оздоровчих напрямків. Так, відомо, що від часів язичницьких капищ минулого до сучасних християнських, буддистських та мусульманських храмів Україна була та лишається рідною домівкою для багатьох релігій і освячених вірою та часом святинь. Софія Київська, Києво-Печерська Лавра – видатні, проте далеко не єдині історико-архітектурні пам'ятки віри та духовності.

Заповідниками в наш час оголошуються території, що мають загальнодержавне значення. Національна екологічна мережа включає до себе частину земель країни, на яких збереглися майже незмінені чи частково змінені природні ландшафти. Крім того, до складу екологічної мережі входять окремі прибережні ділянки акваторії Азовського і Чорного морів.

Природні ландшафти спостерігаються майже на 40 % території України. У найменш зміненому вигляді вони збереглися на землях, зайнятих лісами, чагарниками, болотами, на відкритих землях, площа яких становить близько 19,7 % території країни. Враховуючи, що лише 44 % лісів виконують захисні та природоохоронні функції, можна вважати, що стан, близький до притаманного природного, мають ландшафти на площі майже 12,7 % території країни.

Найбільш захищеними є природні комплекси в межах

територій природно-заповідного фонду. Природно-заповідний фонд України – це біосферні та природні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки - пам'ятки садово-паркового мистецтва.

В умовах розвитку постіндустріального суспільства рушійною силою виробничого процесу стає *демографічний та трудовий потенціал* країни. Це кількість та якість наявних трудових ресурсів з урахуванням можливості їх збільшення при поточному рівні розвитку науки і техніки. У політекономічному аспекті цю категорію можна визначити як систему виробничих відносин між окремими індивідами, трудовими колективами, соціальними верствами і державою з приводу відтворення і використання працездатного населення країни. Він характеризується кількісною і якісною сторонами. Тенденції динаміки народонаселення визначають чисельність трудових ресурсів, його склад, розмір зайнятості, що, в свою чергу, має вплив на сукупний попит і пропозицію, споживання і, в кінцевому підсумку, на економічне зростання.

На 1 січня 2011 р. в Україні проживало 45778,5 тис. осіб. Упродовж 2010 р. чисельність населення зменшилася на 184,4 тис. осіб, або на 4,0 особи в розрахунку на 1000 жителів. Чисельність населення зменшилася виключно за рахунок природного скорочення (200,5 тис. осіб), водночас зафіксовано міграційний приріст населення (16,1 тис. осіб).

Близько половини населення України є економічно активним (*див.* табл. 2, с. 41).

Т а б л и ц я 2

Економічна активність населення за статтю та місцем проживання у 2010 р. (у середньому за період)

Економічно активне населення	Одиниця виміру	Все населення	Жінки	Чоловіки	Міське населення	Сільське населення
У віці 15-70 років	Осіб, тис.	22 051,6	10 694,8	11 356,8	15 083,9	6 967,7
Працездатного віку		20 220,7	9 373,5	10 847,2	14 129,0	6 091,7
Рівень економічної активності:	Відповідної вікової групи, %					
у віці 15-70 років		63,7	58,4	69,6	62,1	67,5
працездатного віку		72,0	68,6	75,1	71,4	73,3
Зайняте населення						
У віці 15-70 років	Осіб, тис.	20 266,0	9 965,6	10 300,4	13 791,8	6 474,2
Працездатного віку		18 436,5	8 645,4	9 791,1	12 838,3	5 598,2
Рівень зайнятості:	Відповідної вікової групи, %					
у віці 15-70 років		58,5	54,4	63,1	56,8	62,7
працездатного віку		65,6	63,3	67,8	64,9	67,4
Безробітне населення						
У віці 15-70 років	Осіб, тис.	1 785,6	729,2	1 056,4	1 292,1	493,5
Працездатного віку		1 784,2	728,1	1 056,1	1 290,7	493,5
Рівень безробіття:	Відповідної вікової групи, %					
у віці 15-70 років		8,1	6,8	9,3	8,6	7,1
працездатного віку		8,8	7,8	9,7	9,1	8,1

Кількість зареєстрованих безробітних на 1 лютого 2011 р. становила 585,6 тис. осіб, або третину всіх безробітних працездатного віку, визначених за методологією МОП. Допомогу по безробіттю отримували 76,5 % осіб, які мали статус безробітного. Кожний другий безробітний раніше займав місце робітника, кожний третій – посаду службовця, а решта безробітних не мали професійної підготовки.

Зростання обсягів зареєстрованого безробіття у січні 2011 р. зафіксовано в усіх регіонах. Невідповідність попиту на робочу силу, її пропозиції у професійно-кваліфікаційному та територіальному розрізі зумовлює значну міжрегіональну диференціацію зареєстрованого безробіття. Найвищий рівень зареєстрованого безробіття спостерігався у Полтавській обл. (4,1%), а найнижчий – у м. Києві (0,4%).

Стратегія України щодо європейської інтеграції вже зараз вимагає виконання комплексу завдань, які передбачають зміну якісних та кількісних характеристик трудового потенціалу, приведення їх у відповідність до стандартів, що діють у глобальних євросистемах. Позитивним є те, що в Україні загальний обсяг інвестицій в людський потенціал і людський капітал та їх частка у ВВП зростають. Проте простежується недостатність інвестицій у формування необхідних складових людського потенціалу і людського капіталу.

Оцінка стану *трудового потенціалу України* на сучасному етапі є неоднозначною. З одного боку, відбувається поліпшення певних якісних його характеристик: збільшується частка населення з вищою освітою; зростає комп'ютерна грамотність; формується уміння працювати в ринковому середовищі; підвищується підприємницька активність. З другого – в Україні відбуваються процеси, які призводять до руйнації трудового потенціалу. Не підвищуються темпи відтворення населення, внаслідок чого його структура набуває більш вираженого депопуляційного характеру: погіршуються показники здоров'я людей усіх вікових груп.

Серед головних причин зазначених тенденцій – поширення бідності внаслідок недостатньої, а подекуди і невиправдано низької оплати праці, особливо у сільській місцевості; неефективна система професійного навчання, підвищення квалі-

фікації та перекваліфікації фахівців робітничих спеціальностей; незадовільний стан медичного обслуговування населення і низька ефективність заходів щодо покращення охорони здоров'я та праці тощо.

3.3. Виробничий та науково-технічний потенціал

Україна має потужний *виробничий потенціал*. Це наявні можливості держави щодо залучення та використання чинників виробництва для випуску максимально можливого обсягу продукції. Україна є однією з найбільших європейських економік, де розвинені різні галузі промисловості, велика частина яких сконцентрована поблизу великих міст, таких як Київ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Одеса, Харків, Львів, Миколаїв та ін. Промисловість – найважливіша структурна ланка (сектор) господарського комплексу України. На неї припадає 1/3 основних фондів, понад 35% населення, зайнятого в народному господарстві.

Найбільш розвиненими галузями є металургія, енергетика (є атомні електростанції і цілий каскад гідроелектростанцій на Дніпрі), а також хімічна і гірничодобувна промисловість (видобуток вугілля, руди). В індустріальному секторі домінує важка промисловість у галузі металообробки, машинобудування, хімічного виробництва. Промислові підприємства виробляють літаки і кораблі, вантажний транспорт і автобуси, легкові автомобілі, локомотиви і електровози, електронне устаткування і точні інструменти, сільськогосподарську техніку, хімічні добрива, текстиль і різноманітні споживчі товари.

Україна виробляє практично всі види транспортних засобів і космічну техніку. Літаки і вантажні автомобілі експортуються в багато країн. Велика частина українського експорту припадає на країни ЄС і СНД. Після отримання незалежності Україна розпочала розвиток свого власного космічного агентства і стала активним учасником наукових досліджень у космічній галузі. Україна визнана одним із світових лідерів у виробництві ракет і технологій ракетобудування. Вона також має високорозвинену харчову промисловість, відому з виробництва високоякісних продуктів харчування, що користуються незмінно високим попитом.

Україна межує з ЄС на Заході й омивається двома морями. Найбільш важливі транспортні маршрути проходять по її території і з'єднують Західну Європу з країнами Кавказу та Центральної Азії. Таке географічне розташування України робить її важливим транзитним і торговельним партнером. Промисловість є найважливішою складовою економіки України, обсяг промислового виробництва становить 39 % від ВВП країни. В цілому Україна має надійну промислову основу і пропонує різні можливості у багатьох сферах бізнесу.

Основою науково-технічного розвитку країни є *науково-технічний та інформаційний потенціал*, що являє собою сукупність усіх засобів науково-технічної діяльності та її ресурсів, включаючи наявні та такі, що можуть бути мобілізовані, обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій для створення і збирання, накопичення, обробки й використання різноманітних форм інформації для задоволення відповідних потреб суспільства.

Він включає до себе: матеріально-технічну базу науки (сукупність засобів науково-технічної праці, наукові організації, наукове обладнання і установки, експериментальні заводи, лабораторії, електронно-обчислювальна база інформаційного забезпечення тощо); кадри наукової системи (вчені, дослідники, конструктори, експериментатори, науково-технічний персонал); інформаційну систему, яка забезпечує постійне вдосконалення наукових знань (наукові прогнози, банк патентів, авторських свідоцтв, банк відомостей про світові досягнення в галузі конкретних наук тощо), яка здатна до оперативної обробки інформації та надання її користувачеві; організаційно-управлінську підсистему – планування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР); фінансування НДДКР; структуру управління НДДКР; організаційно-управлінські структури наукових підрозділів; методи управління НДДКР.

Науково-технічний потенціал України спроможний розв'язувати найактуальніші проблеми структурної перебудови економіки, демілітаризації технологій, посилення їх соціальної спрямованості, прискорення НТП, посилення інтенсифікації тощо. На сучасному етапі в країні є об'єктивні умови для втілення

в життя активної державної науково-технічної політики. Функціонує потужний потенціал академічної, вузівської і галузевої науки, науково-технічний потенціал багатьох підприємств, зокрема наукомістких виробництв у промисловому комплексі.

Однак на сучасному етапі економічного розвитку господарський механізм не забезпечує необхідного сприйняття підприємствами науково-технічних досягнень. Наслідками негативних загальноекономічних тенденцій є зниження ефективності нагромадженого науково-технічного потенціалу, інноваційний застій. У перспективі в Україні передбачається створення потужного *освітнього та наукового потенціалу* на основі впровадження ступеневої освіти та створення потужних регіональних навчальних закладів. Буде поступово реалізовуватись стратегія структурного реформування освіти, спрямованого на кадрове та наукове забезпечення загальнодержавних програм в пріоритетних галузях економіки. Передбачається трансформування існуючої мережі профтехучилищ та забезпечення чотирирівневої професійно-технічної освіти, що задовольнить потреби економіки у кваліфікованих технічних кадрах. Велика увага приділятиметься оптимізації мережі вищих навчальних закладів (*див.* табл. 3, *а*, с. 45; 3, *б*, с. 46).

Т а б л и ц я 3, а

**Вищі навчальні заклади
(на початок навчального року)**

Рік	Кількість закладів:		Кількість студентів у закладах, тис.	
	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації
2000/01	664	315	528,0	1402,9
2001/02	665	318	561,3	1548,0
2002/03	667	330	582,9	1686,9
2003/04	670	339	592,9	1843,8
2004/05	619	347	548,5	2026,7
2005/06	606	345	505,3	2203,8
2006/07	570	350	468,0	2318,6
2007/08	553	351	441,3	2372,5
2008/09	528	353	399,3	2364,5

**Вищі навчальні заклади
(на початок навчального року)**

Рік	Прийнято студентів, тис.		Випущено фахівців, тис.		Кількість аспірантів*	Кількість докторантів*
	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації		
2000/01	190,1	346,4	148,6	273,6	23295	1131
2001/02	201,2	387,1	147,5	312,8	24256	1106
2002/03	203,7	408,6	155,5	356,7	25288	1166
2003/04	202,5	432,5	162,8	416,6	27106	1220
2004/05	182,2	475,2	148,2	316,2	28412	1271
2005/06	169,2	503,0	142,7	372,4	29866	1315
2006/07	151,2	507,7	137,9	413,6	31293	1373
2007/08	142,5	491,2	134,3	468,4	32497	1418
2008/09	114,4	425,2	118,1	505,2	33344	1476

3.4. Зовнішньоекономічний потенціал соціального споживання

В умовах інтенсифікації глобальних економічних процесів зростає значення *експортного потенціалу* країни. Близько 85% українського експорту становить сировина. Українськими головними експортними товарами є метали (42,2 %), машини та устаткування (17,2 %), а також продукти харчування, напої та сільськогосподарські продукти (12,7 %). До інших важливих галузей промисловості належать хімічна і нафтохімічна промисловості, текстильна промисловість, космічна та військова промисловості. Рівень промислового розвитку України – вище середнього світового рівня, завдяки чому вона, очевидно,

* За розрахунками експертів

могла б постачати на світовий ринок високотехнологічну продукцію.

Україна бере участь в унікальному міжнародному проєкті “Морський старт”. Він передбачає запуск українського ракетоносія “Зеніт-3SL” з морської платформи на екваторі. Крім цього, Україна є однією з шести країн світу з повним циклом виробництва літаків. Українські літаки АН-140 та АН-225 широко відомі.

У травні 2008 р. Україна вступила до Світової організації торгівлі. Зі вступом у ВТО Україна отримала зниження експортних торгових бар’єрів і підвищення економічних перспектив. Наступним важливим кроком у справі зміцнення зовнішньоекономічної діяльності є вступ до Зони вільної торгівлі (ЗВТ), що в даний час є предметом переговорів з ЄС.

Побудова в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу, рівень життя населення залежать від *потенціалу соціального споживання* – розвитку тих галузей, які безпосередньо працюють на задоволення потреб населення. Виробництво товарів народного споживання зосереджено в різних галузях економіки України, причому в галузях важкої промисловості виробляється понад 40% всієї вартості товарів народного споживання.

Легка промисловість включає до себе галузі, які виробляють товари народного споживання, – тканини, одяг, взуття, предмети галантереї та парфумерії тощо. Серед них – текстильна, швейна, трикотажна, шкіряно-взуттєва, шкіргалантерейна, хутрова та інші галузі. Вони розвиваються на основі переробки як власної (льон, шкіра, хутро, хімічні волокна, вовна), так і ввізної (вовна, бавовна, текстиль) сировини.

Швейна промисловість орієнтована переважно на споживача продукції, тому підприємства цієї галузі розміщені у великих населених пунктах. Найбільш потужні підприємства зосереджені у Києві, Львові, Харкові, Одесі, Луганську.

Шкіряно-взуттєва промисловість представлена підприємствами, що виготовляють одяг, галантерейні вироби, взуття та іншу продукцію, використовуючи як природну, так і синтетичну сировину. За останні роки у взуттєвій промисловості

України спостерігається істотне скорочення обсягів виробництва. Взутєві фабрики діють у Києві, Харкові, Луганську, Львові, Одесі, Запоріжжі, Кривому Розі, Хмельницьку та інших містах.

Хутрове виробництво представлено підприємствами, які переробляють натуральну сировину, виготовляють штучне хутро та випускають різноманітні вироби з них. Хутрові підприємства працюють у Харкові, Львові, Одесі, Краснограді, Жмеринці, Тисмениці.

Виробництво галантерейної продукції розміщено в обласних центрах та в інших містах України. Воно характеризується різноманітністю продукції та зростанням кількості малих підприємств, що її виготовляють.

Серед інших товарів народного споживання вагоме місце займають хіміко-фармацевтичні продукти, меблі, будівельні матеріали, скляно-фарфоро-фаянсові вироби тощо. Виготовлення продовольчих товарів народного споживання забезпечує агропромисловий комплекс. У вирішенні продовольчої проблеми значне місце посідає харчова промисловість, яка є завершальним ланцюгом у виробництві продовольчої продукції. Вона має розгалужену структуру, могутній виробничий потенціал і може практично повністю забезпечити потреби населення у високоякісних продуктах харчування в широкому асортименті.

У цілому перспективний напрям щодо розвитку виробництва товарів народного споживання полягає у задоволенні потреб внутрішнього ринку на основі зміцнення фінансового стану підприємств, нарощування обсягів виробництва, розширення асортименту товарів, підвищення конкурентоспроможності продукції.

Подальший розвиток соціального комплексу України має забезпечити підвищення життєвого рівня населення, всебічний розвиток людини та зростання продуктивності праці. Разом з тим тут нагромаджено багато проблем, які потребують:

- підвищення уваги до галузей соціального комплексу, що беруть активну участь у виробництві споживчих товарів та послуг, подолання залишкового принципу фінансування галузей соціального призначення;

- подолання міжрегіональних відмінностей у рівні обслуговування населення та забезпечення його елементами

соціальної інфраструктури у відповідності з нині існуючими нормативами;

– встановлення обґрунтованого рівня оплати праці фахівців галузей соціального комплексу, зокрема працівників освіти, охорони здоров'я, культури, науки;

– формування ефективної системи управління галузями соціального призначення в умовах різних форм власності. В галузях виробництва товарів народного споживання та послуг необхідне розширення імпортозамінюючої продукції, технологічне переоснащення та запровадження сучасних технологій, збільшення експортного потенціалу цих галузей за рахунок створення спільних підприємств, залучення іноземних інвесторів;

– розробки нових типів проектів навчальних закладів, установ культури, охорони здоров'я з урахуванням формування ринкових відносин, широким використанням сучасного обладнання, оргтехніки.

У перспективі система охорони здоров'я буде розвиватися за принципами доступності, солідарності, справедливості та універсальності. Це дозволить підвищити рівень профілактики захворюваності, надавати необхідну медичну допомогу вчасно і високоякісно.

Серед програмних завдань на перспективу намічено покращення житлових умов населення завдяки оновлення наявного житлового фонду, поліпшення роботи житлового і комунального господарства. Передбачається також вирішення інших соціально-економічних завдань.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає сутність поняття “економічний потенціал”?
2. Назвіть особливості природоресурсного потенціалу України.
3. Визначте перспективи розвитку природоресурсного потенціалу.
4. Яке значення для економіки країни мають рекреаційні ресурси?

5. Назвіть характерні особливості демографічного та трудового потенціалу України.
6. Визначте особливості та перспективи розвитку виробничого та науково-технічного потенціалу.
7. Сформулюйте напрями підвищення ефективності використання експортного потенціалу.
8. Визначте роль і значення потенціалу соціального споживання для розбудови соціальної, демократичної держави.

Список рекомендованої літератури

Горбаль В. Світова криза та інвестиційний потенціал України [Електрон. ресурс] / В. Горбаль. – Режим доступу: <http://www.gorbal.kiev.ua/ukr/analytics/1636.html>.

Мельникова В.І. Національна економіка: навч. посіб. / В.І. Мельникова, Т.В. Сідлярчук, І.Ю. Тур, Г.М. Шведова. – К.: Центр учб. л-ри, 2011. – 248 с.

Парламентські слухання на тему: “Земля в українській долі: ситуація у земельній сфері, законодавче забезпечення земельних відносин та практика його реалізації” [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl230311.htm.

Г л а в а 4. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

4.1. Сутність економічного зростання та його основні показники

Економічне зростання є однією з найважливіших проблем суспільного розвитку. Як категорія національної економіки *економічне зростання* – це процес розширення масштабів виробництва товарів та послуг, які виробляє національна економіка, що виявляється у збільшенні реального обсягу ВВП, ВНП, НД в цілому і на душу населення. Адже саме від цього зростання передусім залежать потенційні можливості будь-якої

країни щодо забезпечення життєвого рівня свого народу. Тому ця проблема завжди була в центрі уваги як науковців, так і політиків. Відповідно кожна теорія економічного зростання мала своє пояснення.

На сучасному етапі набули поширення дві основні групи теорій економічного зростання: кейнсіанська і неокласична. Загальний інтерес до проблеми економічного зростання у ХХ ст. посилювався з появою теорії відомого англійського економіста Дж. М. Кейнса, котрий прагнув знайти засоби до того, щоб уникнути “блокування зростання” і виявити чинники, що визначають динаміку національного доходу. За думкою Кейнса, викладеній у його головному творі “Загальна теорія зайнятості, процента та грошей” (1936 р.), для зростання національного доходу держава повинна формувати ефективний попит шляхом стимулювання споживання, регулювання заощаджень та інвестицій, які стають основним об’єктом дослідження та державного регулювання.

Під впливом ідей Кейнса фундатором неокенсіанської теорії економічного зростання по праву вважається англієць Р. Харрод, який у своїх працях “Нарис теорії економічної динаміки” (1939 р.) і “До динамічної економічної науки” (1948 р.) розробив власну модель економічного зростання, засновану на дослідженні зв’язків між заощадженнями та інвестиціями. Він вважав, що стабільний темп зростання забезпечується повним використанням факторів виробництва. Так, він виділив кілька різновидів темпів економічного зростання – фактичний, гарантований і природний. *Гарантований темп* економічного зростання полягає у рівномірному зростанні виробництва і повному завантаженні виробничих потужностей. *Природним темпом* є такий, що забезпечує повне використання робочої сили. Гарантований і природний темпи економічного зростання можуть збігатися з *фактичним* лише випадково. Аналогічний висновок щодо доцільності й необхідності стійкого темпу економічного зростання як вирішальної умови макроекономічної рівноваги зробив американський економіст С. Домар. Зважаючи на те, що обидва варіанти взаємно доповнюються, в економічній літературі дослідження цих вчених визначаються як модель Харрода-Домара.

Сучасну неокласичну модель економічного зростання започаткував американський економіст Р. Солоу в статті “Внесок у теорію економічного зростання” в 1956 р., а у 1987 р. автор отримав за цю роботу Нобелівську премію з економіки. Він удосконалив виробничу функцію Кобба-Дугласа з урахуванням науково-технічного прогресу, дослідив межі економічного зростання з позиції обмеженості ресурсів. Перевагами неокласичної моделі Солоу є те, що, по-перше, в ній описується механізм довгострокового рівноважного економічного зростання за повного використання усіх видів ресурсів. По-друге, до цієї моделі вводиться чинник технологічного прогресу, який забезпечує постійне економічне зростання, що являє собою надійну основу зростання добробуту. По-третє, вона дає відповідь щодо критерію оптимальності економічного зростання – максимізація споживання. Водночас модель Солоу не враховує таких обмежень зростання, як екологічні, інституційні, випадкові, глобалізаційні тощо. В цілому неокласична модель Р. Солоу є базовою для новітніх, більш досконалих моделей економічного зростання.

Всесвітньо відомий американський економіст українського походження С. Кузнець, удостоєний Нобелівської премії в 1971 р. за дослідження проблем економічного зростання, визначає це поняття як постійне збільшення виробництва благ, призначених для задоволення людських потреб.

У вітчизняній науковій літературі економічне зростання визначається як зростання економічної могутності країни, збільшення обсягів національного виробництва і розширення можливостей економіки країни задовольняти зростаючі потреби населення в товарах і послугах. Рівень економічного зростання належить до найважливіших показників, які характеризують розвиток національної економіки й використовується при міжнародних порівняннях.

Економічне зростання як довгостроковий стійкий розвиток економіки визначають двома способами:

- 1) як поступальний приріст реального обсягу ВВП, ВНП або НД за рахунок збільшення обсягів використовуваних ресурсів і (або) кращого їх використання та удосконалення технологій;
- 2) як реальний приріст ВВП, ВНП чи НД на одну особу.

При цьому інтегруючим показником економічного зростання є збільшення обсягів ВВП. Цей показник більш досконалий порівняно з показником НД, оскільки останній не враховує результатів діяльності людей у сфері нематеріального виробництва.

Застосування того чи іншого способу пов'язане з метою аналізу економічного зростання. Перший спосіб використовується тоді, коли визначають економічну могутність країни, її воєнно-політичний потенціал. А при порівнянні рівня життя використовується показник динаміки реального ВВП на душу населення.

Економічне зростання само по собі розглядається як важлива економічна мета, оскільки збільшення суспільного продукту в розрахунку на душу населення означає підвищення рівня життя. Таким чином, зростаюча економіка може задовольняти нові потреби і розв'язувати соціально-економічні проблеми як в середині країни, так і на міжнародному рівні.

Оскільки зростання економічної могутності країни у тривалому періоді означає зростання національного продукту, то головним критерієм економічного зростання є збільшення ВВП, або національного доходу. Оскільки ж названі показники визначаються як у поточних, так і порівняльних цінах, розрізняють номінальне і реальне економічне зростання. Економічне зростання є *номінальним*, якщо національний продукт збільшується у поточних цінах. Реальне економічне зростання означає збільшення реального національного продукту, обчисленого у порівняльних цінах.

Економічне зростання вимірюється річними темпами у відсотках:

$$\text{Темп економічного зростання} = \frac{\text{Реальний ВВП даного року} - \text{Реальний ВВП базового року}}{\text{Реальний ВВП базового року}} \cdot 100 \%$$

Економісти часто занепокоєні навіть при незначному зниженні темпів зростання, бо від темпів залежить збільшення реального обсягу ВВП. Так, при річному темпі зростання 2% ВВП подвоюється через 35 років, при 4% – за 18 років.

Економічне зростання є бажаним і позитивним явищем для кожної країни. Однак воно має і негативні наслідки. Насамперед, воно збільшує шкідливий вплив людини на навколишнє середовище, що виявляється у погіршенні якості повітря, води і землі, завданні шкоди флорі, фауні та здоров'ю людей, зменшенні запасів корисних копалин. Виходячи з цього члени Римського клубу опублікували доповіді “Межі зростання” (1972 р.) і “Global 2000” (1980 р.), в яких розкриваються наслідки негативного впливу економічного зростання для усього населення Землі. Американські дослідники Д. Медоуз і Дж. Форестер звернулися до суспільства із закликом звести матеріальне виробництво і споживання до рівня простого відтворення. Їх висновки дістали назву “Концепції нульового зростання”.

Таким чином, економічне зростання є суперечливим процесом. Однак для більшості країн, де головним завданням є звільнення від матеріальних злиднів, забезпечення економічного зростання є не лише бажаним, а й необхідним.

Критеріями економічного зростання є: а) натурально-речовий результат – зростання національного багатства країни; б) вартісний результат – зростання національного доходу країни, ВВП, ВНП; в) працевитратний результат – економія виробничого часу і зростання вільного часу; г) інтелектуальний результат – підвищення рівня освіти, кваліфікації, розвитку здібностей працівників; г) екологічний результат – збереження довкілля та здоров'я населення; д) соціальний результат – підвищення життєвого рівня населення, досягнення високого рівня ефективної зайнятості.

4.2. Основні чинники й типи економічного зростання

Теорія економічного зростання аналізує чинники, або ті сили, які сприяють швидкому зростанню. Чинники економічного зростання багатоманітні – економічні, природні, політичні, соціальні, зовнішні. Економічне зростання завжди виступає як результат їх взаємодії.

До основних чинників, що зумовлюють фізичну здатність економіки до зростання, належать: кількість і якість при-

родних ресурсів; кількість і якість трудових ресурсів; обсяг основного капіталу і технологія. Ці чинники економічного зростання можна об'єднати під назвою *чинників пропозиції*. Саме вони роблять можливим зростання виробництва. Тільки доступність великої кількості кращих за якість ресурсів, включаючи передовий технологічний потенціал, дозволяє збільшувати виробництво реального продукту.

Важливо розрізнити здатність до зростання і саме реальне зростання. Зростання залежить від *чинників попиту*. Для реалізації зростаючого виробничого потенціалу економіка країни повинна забезпечити повне використання ресурсів. Для цього необхідне підвищення рівня сукупних витратків.

На економічне зростання впливають також *чинники розподілу*. Для доцільнішого використання виробничого потенціалу слід забезпечити не тільки повне залучення ресурсів в економічний оборот, але й найефективнішу їхню утилізацію. Здатність до нарощування виробництва недостатня для розширення загального випуску продукції. Слід також реально використати зростаючий обсяг ресурсів та розподілити їх таким чином, щоб отримати максимальну кількість корисної продукції.

Важливо вказати, що чинники пропозиції та попиту, які впливають на економічне зростання, взаємозв'язані. Так, низькі темпи впровадження нововведень і капіталовкладень можуть стати головною причиною безробіття. І, навпаки, безробіття уповільнює темпи нагромадження капіталу, а також зростання витратків на дослідження.

Хоча багаті природні ресурси і є важливим позитивним чинником економічного зростання, але це зовсім не означає, що країни з недостатніми запасами приречені на невисокі темпи економічного зростання. Так, у Японії природні ресурси обмежені, проте темпи економічного зростання цієї країни у повоєнний період були одними з найвищих у світі. Водночас деякі найбільш економічно відсталі країни Африки і Південної Америки володіють великими запасами природних ресурсів.

До чинників, які важко піддаються кількісній оцінці, насамперед належать соціальна, культурна і політична атмосфера в країні. В сучасних умовах важливим елементом економічного

зростання є національна самосвідомість народу, його дух та енергія. Для виходу економіки України з глибокої економічної кризи, прогресу її науки, культури, розбудови суверенної держави надзвичайно важливе значення мають відродження і розвиток національної самосвідомості українського народу, його уміння досягати консенсусу між різними політичними силами та соціальними верствами, повага до Законів України. На розвиток економічних явищ і процесів впливають соціальні, політичні, правові та інші суспільні відносини, які в сучасній науці називаються інститутами.

Залежно від характеру зростання чинники зростання поділяються на дві групи – екстенсивні та інтенсивні.

До *екстенсивних чинників* належать:

– збільшення обсягу інвестицій при незмінному рівні техніки та технологій;

– збільшення кількості працівників;

– збільшення обсягу використовуваної сировини, матеріалів, палива.

До *інтенсивних чинників* належать:

– прискорення науково-технічного прогресу (впровадження нової техніки і технологій шляхом оновлення основного капіталу);

– підвищення кваліфікації працівників;

– поліпшення використання основних і оборотних фондів;

– поліпшення організації виробництва.

Економічне зростання може здійснюватися на кількісній або якісній основі, тому розрізняють його екстенсивний та інтенсивний типи. Суть *екстенсивного типу економічного зростання* полягає в тому, що збільшення обсягів виробництва матеріальних благ і послуг досягається за рахунок використання більшої кількості виробничих ресурсів. Екстенсивний тип економічного зростання передбачає наявність в країні достатньої кількості природних і трудових ресурсів, за рахунок яких можуть бути збільшені масштаби економіки. Проте при цьому неминуче погіршуються умови відтворення: відбувається старіння устаткування на підприємствах, унаслідок виснаження не відтворюваних природних ресурсів збільшуються витрати на ви-

добування кожної тонни сировини і палива. Як результат – економічне зростання дедалі більше починає носити витратний характер. Довготривала орієнтація на переважно екстенсивний тип економічного зростання призводить до того, що в національній економіці виникають безвихідні ситуації.

Інтенсивний тип характеризується тим, що приріст виробництва забезпечують за допомогою застосування досконаліших факторів виробництва, тобто їх продуктивності.

Екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання – це протилежності, які знаходяться в органічній єдності. В реальному процесі розширеного відтворення вони співіснують, поєднуються та взаємозрощуються, у зв'язку з чим важко відмежувати один тип економічного зростання від іншого. Тому вважають тип економічного зростання переважно екстенсивним або переважно інтенсивним. Перехід від переважно екстенсивного до переважно інтенсивного економічного зростання – це процес, пов'язаний із зрушеннями у структурі суспільного виробництва та зміною пріоритетів економічного розвитку.

Процес трансформації класичних типів економічного зростання набув прискорення наприкінці ХХ – початку ХІ ст., що дало підстави дослідникам постіндустріальної економіки виділити новий, або інноваційний тип економічного зростання.

Інноваційне зростання – це зростання, що ґрунтується на підприємницькій ініціативі в галузі науково-технічної й організаційно-економічної діяльності. Особливістю інноваційного типу зростання є те, що наукові знання стають реальним ресурсом, чинником і джерелом розвитку економіки.

Сучасні тенденції розвитку національної економіки України не відповідають інноваційному напрямку суттєвих перетворень. Розвиток національної інноваційної системи гальмується такими недоліками:

– відсутністю чіткої концепції інноваційних національних пріоритетів, цілеспрямованого, послідовного й системного управління інноваційними процесами з боку держави, а також незадовільним інституціональним забезпеченням інноваційних перетворень, нестабільністю й суперечливістю нормативно-правової бази інноваційної діяльності;

– недостатнім використанням інноваційного потенціалу української науки і освіти (аналіз свідчить, що, незважаючи на зростання обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт, їх частка у ВВП постійно скорочується);

– незадовільним фінансуванням наукової й науково-технічної діяльності: якщо в 1990 р. країна на фінансування науки й техніки використовувала більше 2,5% ВВП, то в 2005 р. – 0,38; 2006 р. – 0,4; 2008 р. – менше 0,4% ВВП;

– низькою інноваційною активністю вітчизняного бізнесу: частка підприємств, що впроваджують інновації, становила 10% в 2006 р. порівняно з 14,8% в 2000 р.;

– тільки 6,5 % загального обсягу реалізованої промислової продукції українських виробників мають ознаки інновацій, у той час як в ЄС цей показник досягає 60%, Японії – 67%, США – 78%.

На основі досвіду розвинених країн світу можна дійти висновку, що основою сучасної конкурентоспроможності є техніко-технологічні, організаційні, структурні, інституціональні інновації, які створюють конкурентні переваги та дозволяють країнам досягти певного суспільного розвитку. Процеси розроблення та впровадження того або іншого виду інновацій тісно взаємозв'язані, взаємозалежні й не можуть існувати автономно. Тому головною метою економічної політики України має бути вирішення проблеми підвищення її конкурентоспроможності на інноваційних основах і створення для цього відповідних умов.

4.3. Циклічність економічного зростання

Кожне суспільство прагне економічного зростання, повної зайнятості, технічного прогресу, швидкого збільшення виробничих потужностей і неухильного підвищення життєвого рівня свого народу. Однак, як показує світовий досвід, економічне зростання не є рівномірним, а переривається періодами нестабільності. Тобто тривала тенденція до економічного зростання переривається і ускладнюється спадом виробництва, безробіттям та інфляцією.

Економічний цикл характеризується чергуванням піднесення і спаду рівня економічної ефективності впродовж декількох років. Економічні цикли можуть суттєво відрізнятися один від одного тривалістю та інтенсивністю. Однак усі вони мають одні й ті ж фази, які називаються дослідниками по-різному.

Відомо, що К. Маркс називав такі фази як: криза, депресія, поживлення і піднесення, а під економічним циклом розумів рух виробництва від однієї кризи до початку іншої. На рис. 1 відображено ідеалізований економічний цикл. Розгляд починається з піку циклу, коли в економіці спостерігається повна зайнятість і виробництво працює на повну або майже повну потужність. У цій фазі циклу рівень цін має тенденцію до підвищення, а зростання ділової активності припиняється.

Рис. 1. Економічний цикл

У наступній за піком фазі – спаду виробництво й зайнятість скорочуються, однак ціни не знижуються, вони падають лише тоді, коли спад великий і тривалий, тобто коли виникає депресія.

Нижня точка спаду, або депресія, характеризується тим, що виробництво і зайнятість, досягнувши найнижчого рівня, починають дещо поживлюватися. В міру того як поживлення в економіці посилюється, рівень цін може почати підвищуватися доти, доки не виникне повна зайнятість й виробництво не почне працювати на повну потужність.

За тривалістю економічні цикли поділяються на малі, середні, довгі. *Малі цикли* (3-4 роки) пов'язані з порушенням рівноваги на споживчому ринку. Причиною їх вважають зміни у сфері кредиту.

Середні цикли тривалістю від 7 до 12 років справляють найбільший вплив на економічний розвиток, тому їх визначають як базові економічні цикли.

Довгі цикли, або “*довгі хвилі*” *Кондратьєва*, названі так на честь російського економіста М. Кондратьєва, який у 20-х рр. минулого століття вперше обґрунтував наявність таких хвиль, тривалість яких від 48 до 55 років.

Унаслідок прискорення науково-технічного прогресу і втручання держави в економіку економічний цикл модифікується. Сучасна економічна теорія виділяє дві фази економічного циклу: рецесію, що включає до себе кризу та депресію; піднесення, що включає до себе пожвавлення і бум. *Рецесія* – фаза економічного циклу між найвищою і найнижчою його точками, якій властивий спад виробництва. *Піднесення* виробництва – фаза між найвищою і найнижчою точками циклу.

Сучасні економічні цикли істотно відрізняються від циклів кінця XIX – першої половини XX ст.:

- у них часто відсутня фаза депресії, бо піднесення починається відразу після спаду;
- зникає чітке розмежування між пожвавленням та піднесенням;
- швидкий розвиток НТП робить можливим частіше оновлення основного капіталу, внаслідок чого кризи стають частішими;
- державне антициклічне регулювання спрямоване на недопущення глибоких спадів, що робить їх менш глибокими, а цикл не обов'язково має всі фази;
- поглиблення науково-технічного співробітництва, глобалізація економічних процесів та розвиток НТП зумовлюють синхронізацію економічних циклів у різних країнах та регіонах світу;
- посилюються інфляційні процеси в економіці країн світу.

Україна як незалежна держава понад тринадцять років із своєї вісімнадцятирічної історії перебуває в різного роду кризах. У другій половині 2008 р. почався різкий спад промислового виробництва, будівництва, прискорилося інфляція, різко знизився курс національної валюти. Аналогічні процеси продовжувались і в 2009-2010 рр.

4.4. Економічне зростання та економічний розвиток. Людський розвиток як мета і критерій економічного зростання

В останні роки в теорії економічного зростання почали застосовувати термін “*економічний розвиток*” як процес функціонування та еволюції економічної системи у довготривалому періоді, що відбувається під впливом економічних потреб, інтересів та суперечностей.

На думку А. Філіпенка, економічний розвиток – це якісні зміни в економічній системі суспільства, що забезпечують кількісне нарощення ресурсного потенціалу та якісне вдосконалення базових елементів, формоутворюючих структур, а економічне зростання є простим збільшенням реального ВВП країни, органічним складником економічного розвитку.

У доповіді Міжнародної комісії з довкілля та розвитку “Наше спільне майбутнє” проголошено поняття “*сталий розвиток*” як такий, що задовольняє потреби сучасного покоління і не ставить під загрозу можливість для майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Основними принципами вимірів сталого розвитку є: економічне зростання, соціальний прогрес й захист навколишнього середовища.

При оцінці економічного зростання надзвичайно важливими є характеристики якості життя людей. До найважливіших соціальних інтересів України належить розвиток її людського потенціалу. Людина прагне прожити тривале життя, не хворіти, здобути освіту і професію, користуватися політичними, економічними і соціальними свободами, мати право на творчість і самоповагу тощо. В економічному сенсі *концепція людського розвитку* першочергову увагу звертає на реалізацію права лю-

дини на працю та підприємницьку діяльність, створення умов для повної зайнятості з урахуванням рівня освіти і набутої кваліфікації, забезпечення соціальної справедливості в розподілі доходів, зростання добробуту кожної людини, психологічний статус та ін.

У 1990 р. спеціалісти ООН розробили методикау розрахунку інтегрального соціально-економічного показника – *індексу людського розвитку* (ІЛР). Головними його параметрами є: очікувана тривалість життя при народженні; рівень освіти; обсяг ВВП в розрахунку на душу населення. Ці складові є найбільш цінностями для людини.

Індекс людського розвитку розраховується як середнє арифметичне індексів окремих складових:

$$I_{hd} = \frac{I_{life} + I_{educ.} + I_{inc.}}{3},$$

де I_{hd} – індекс людського розвитку (hd – *human development* – англ. людський розвиток); його максимальне значення – 1,0; I_{life} – індекс тривалості життя (*life* – життя); $I_{educ.}$ – індекс досягнутого рівня освіти (*education* – освіта); $I_{inc.}$ – індекс скоригованого реального ВВП на душу населення (*income* – дохід).

За рівнем людського розвитку ($I_{hd} = 0,710$) Україна в 2010 р. посіла 69 місце серед країн світу та одне з останніх місць серед країн Європи. При цьому за показниками освіти вона має високі результати, що не відрізняються від провідних країн світу.

Таким чином, економічне зростання означає підвищення рівня життя людей, створює сприятливі умови для розв'язання соціальних проблем суспільства, таких як освіта, охорона здоров'я, соціальний захист населення; збільшуючи економічну могутність, створює базис для зміцнення ролі країни на світовій арені.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає суть економічного зростання?
2. Дайте визначення показників економічного зростання.
3. Розкрийте зміст та структуру чинників економічного зростання.
4. Які особливості моделі економічного зростання Харрода-Домара?
5. У чому полягають переваги та недоліки неокласичної моделі економічного зростання Р. Солоу?
6. Які ви знаєте типи економічного зростання?
7. Назвіть показники переважно інтенсивного типу економічного зростання.
8. Охарактеризуйте основні риси інноваційного економічного зростання.
9. Проаналізуйте чинники, що перешкоджають економічному зростанню в Україні.
10. Дайте визначення поняття “економічний розвиток”.
11. Що означає людський розвиток та чому концепція людського розвитку актуальна для України?

Список рекомендованої літератури

Безпека людського розвитку: соціально-теоретичний аналіз: моногр. / за ред. Л.С. Шевченко. – Х.: Право, 2010. – 448 с.

Геєць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008-2009 років в Україні / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 3-12.

Голіков А.П. Економіка України: навч. посіб. / А.П. Голіков, Н.А. Казакова, О.А. Шуба. – К.: Знання, 2009. – 286 с.

Корнійчук Л. Економічне зростання і сталий розвиток / Л. Корнійчук // Економіка України. – 2008. – № 3. – С. 84-91.

Мельникова В.І. Національна економіка: навч. посіб. / В.І. Мельникова, О.П. Мельникова, Т.В. Сідлярчук, І.Ю. Тур, Г.М. Шведова. – К.: Центр учб. л-ри, 2011. – 248 с.

Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку. Історія і сучасність / А.С. Філіпенко. – К.: Знання, 2007. – 562 с.

Г л а в а 5. РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

5.1. Ринковий механізм регулювання національної економіки. Корпоративне регулювання

Регулювання економіки – це розподіл природних, матеріальних, трудових, фінансових, інтелектуальних та інших ресурсів у відповідності до потреб суспільства на певному етапі його розвитку. Механізм макроекономічного регулювання змішаної економіки поєднує:

- 1) ринкові регулятори (ринкове саморегулювання);
- 2) корпоративне регулювання;
- 3) важелі державного впливу на економіку;
- 4) громадянське регулювання.

Ці складові взаємодіють і взаємодоповнюють одна одну. Роль і частка кожної з них залежать від національних особливостей і стану розвитку країни.

Ринковий механізм – спосіб організації та функціонування відносин між суб'єктами господарювання, що базується на принципах економічної свободи, конкуренції, вільної взаємодії попиту і пропозиції, вільного ціноутворення. Взаємопов'язані ринки товарів та послуг, капіталу, праці, цінних паперів через систему цінових сигналів, що формується в результаті взаємодії попиту і пропозиції, спрямовують ресурси у сфери їх найефективнішого використання. Тиск конкуренції спонукає виробників до інновацій, зниження витрат, підвищення якості і розширення асортименту продукції. Завдяки внутрішньогалузевій та міжгалузевій конкуренції відбуваються стихійне переливання капіталу, структурні зрушення, встановлюються пропорції між сферами та галузями національного господарства тощо, тобто має місце саморегулювання економіки. Механізм ринкового саморегулювання, самоорганізації дозволяє економіці (хоча часом і не без втрат) здійснювати самоналаштування стосовно потреб науково-технічного прогресу, економічного зростання, внутрішніх та зовнішніх умов, що швидко змінюються.

Ринковий механізм регулювання економіки почав фор-

муватися ще під час зародження капіталістичних відносин у Західній Європі (XVI-XVII ст.) і повною мірою склався там і у США до 50-60-х рр. XIX ст. Він функціонував без суттєвих збоїв протягом приблизно трьох століть. Утім, уже в XIX ст. економічні кризи показали, що за умов саморегулювання макроекономічна рівновага на національному ринку, його збалансованість досягаються внаслідок руйнування, знищення частини національного багатства, стагнації продуктивних сил. Остаточного краху система ринкового саморегулювання зазнала під час кризи 1929-1933 рр.

Основними *“провалами”* механізму ринкового регулювання є:

- циклічність відтворювального процесу і, як наслідок, економічна нестабільність (періодичні спади виробництва, зростання безробіття, інфляція);

- внутрішньо властива ринку тенденція до монополізму, що витісняє конкуренцію, обмежує її врівноважувальну та стимулюючу функції, перешкоджає ефективному використанню економічних ресурсів, порушує один з основних принципів ринкового саморегулювання – вільне ціноутворення;

- відсутність механізму, який би забезпечував соціальний захист і підтримання соціальної справедливості. Ринок забезпечує доходами тільки власників економічних ресурсів і поглиблює соціально-економічну нерівність;

- нездатність вирішити проблему вимірювання та компенсації зовнішніх ефектів (екстреналій), тобто витрат або вигод, що отримують особи, які не є безпосередніми учасниками трансакцій (угод), що породжують ці ефекти. Наприклад, трансакції на ринку освітніх послуг мають певні позитивні зовнішні ефекти – підвищення загального культурного рівня населення, зменшення злочинності тощо, а забруднення навколишнього середовища промисловим підприємством спричиняє негативні зовнішні ефекти – погіршення екології, хвороби людей, що мешкають на прилеглий території;

- неспроможність задовольняти потреби у суспільних благах. Ринок здатний реагувати лише на індивідуальні платоспроможні потреби людей і тому не в змозі забезпечувати

людей суспільними благами – товарами та послугами колективного споживання. На відміну від приватних, суспільні блага є неподільними і не підлягають принципу виключення, тобто не можна виключити з числа споживачів тих, хто не сплатив за них. До суспільних благ належать національна оборона, державне управління, охорона правопорядку, фундаментальна наука тощо;

– недосконалість (неповнота, асиметричність) інформації, що обумовлює значні витрати та ризики учасників трансакцій, оскільки вони володіють різною за обсягом та змістом інформацією.

Поглиблення суперечностей ринкового саморегулювання, його неспроможність вирішувати дедалі більшу кількість проблем, що з'являються в процесі еволюції економічної системи, спричинило виникнення планово-ринкової або регульованої економіки. Важливою ланкою такої плановірності стало приватномонополістичне планування у межах великих корпорацій.

Корпоративне регулювання – це вплив великих корпорацій на розподіл ресурсів суспільства й утворення господарських пропорцій. Воно засновується на сполученні ринкових і адміністративно-ієрархічних принципів регулювання. Ця складова механізму регулювання національної економіки оформилася на межі XIX і XX ст. Могутні корпорації, що сформувалися на той час, контролюючи значну частку ринку, отримали можливість цілеспрямовано впливати на ціну товару або послуги, а також обсяг їх виробництва і збуту, тобто ціна для них вже втратила функції зовнішнього регулятора.

Суб'єктами корпоративного регулювання є корпорації, багатогалузеві комплекси, конгломерати – об'єднання фірм різних сфер діяльності (промислової, комерційної, науково-технічної, маркетингової тощо). Мета їх об'єднання полягає у проведенні узгодженої політики в галузі спеціалізації та інтеграції виробництва, розподілі ринків збуту, сфер впливу, капітальних вкладень, співпраці у сфері НДДКР.

На утворення пропорцій і регулювання господарських зв'язків впливають також різні форми співробітництва корпо-

рацій – союзи, стратегічні альянси і т. ін. Вони обмежують стихійні процеси як через фінансові зв'язки, перехресне володіння акціями, так і завдяки різноманітним коопераційним відносинам у галузі науково-технічних, технологічних і організаційних інновацій, інформаційного й інфраструктурного забезпечення.

Корпоративне регулювання не тільки національної, але й світової економіки відбувається і через складну систему внутрішньофірмового регулювання в межах транснаціональних корпорацій (ТНК). Усі їх виробничі одиниці, що перебувають у різних країнах, повинні працювати за єдиним технологічним планом, дотримуватися єдиного ритму виробництва, кількісно-якісних характеристик продукції. Так, ТНК контролюють 1/3 світового виробництва, 20 % світової робочої сили. У межах ТНК відбувається підрив товарного виробництва, посилення безпосередніх (неринкових) форм зв'язку, розширення меж спільного контролю та планомірності.

Суперечливість корпоративного регулювання на сучасному етапі розвитку обумовлена співіснуванням і одночасним посиленням у національній економіці двох протилежних процесів: конкуренції і внутримонаполістичної планомірності. Однак, капіталізму вдається використовувати обидва ці процеси для отримання прибутків, не усуваючи їх протилежності.

Корпоративне регулювання, що здійснюється в інтересах окремих суб'єктів ринку, нерідко вступає в протиріччя із загальнонаціональними інтересами країни. Тому воно, як і ринкове саморегулювання, вимагає застосування коригуючих його в цих випадках різних форм державного регулювання економіки.

5.2. Державне регулювання економіки

Державне регулювання економіки (далі – ДРЕ) являє собою цілеспрямований вплив держави на господарське життя суспільства з метою забезпечення стабільності економічного розвитку та його спрямованості у відповідності до інтересів суспільства. Суб'єктами ДРЕ є органи державної (законодавчої і виконавчої), місцевої і судової влади, а також Центральний банк (Національний банк України).

В умовах розвинутого ринку державне регулювання не протистоїть ринковому саморегулюванню, а свідомо його використовує – надає ринковим регуляторам здатність більш цілеспрямовано і ефективно впливати на економічний розвиток. Держава втручається не в ринковий механізм, а в передумови та побічні наслідки його функціонування.

У цілому всі сучасні напрями економічної теорії виходять з неминучості державного регулювання економічних процесів. Проте єдиної відповіді на питання про оптимальні межі і масштаби такого регулювання не існує. Меркантилісти обґрунтовували необхідність активного втручання держави в економіку з метою захисту національного виробника, сприяння експорту та мінімізації імпорту товарів. Представники класичної школи вважали, що найсприятливіші умови для економічного розвитку створює економіка вільної конкуренції, і тому виступали за політику державного невтручання в економіку, залишаючи за державою лише захист прав власності і підтримку конкуренції. Кейнсівський підхід доводить необхідність ДРЕ у зв'язку з недосконалістю ринкових механізмів і пропонує використовувати, насамперед, фінансово-кредитні інструменти для стимулювання ефективного попиту. Неолібералізм, визнаючи деякі недоліки ринкового господарства, наполягає на пасивному ДРЕ. Державі відводиться роль “судді на футбольному полі” – стежити за виконанням правил, але в “гру” не втручатися. Представники інституціонального напрямку визнають необхідність ДРЕ і висувають ідею громадянського регулювання.

Вищою метою ДРЕ є підвищення добробуту суспільства, створення сприятливих умов для соціально-економічного розвитку. Вона реалізується через досягнення *цілей першого порядку*: 1) економічне зростання; 2) повна зайнятість; 3) стабільність цін; 4) зовнішньоекономічна рівновага. Деякі дослідники називають це “магічним чотирикутником” у тому розумінні, що одні його цілі суперечать іншим (так, стимулювання зайнятості за допомогою додаткових державних витрат спричиняє інфляцію). “Магія” ДРЕ полягає у тому, щоб гармонізувати цю систему цілей і рухатися у всіх чотирьох напрямках більш менш рівномірно.

Конкретизація цілей першого порядку породжує *цілі другого порядку*, до яких можна віднести створення сприятливих інституційних умов для розвитку конкуренції, модернізацію виробництва, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних товарів, згладжування економічного циклу, зменшення соціально-економічної диференціації тощо.

Виходячи з цілей, держава виконує певні економічні *функції*, а саме:

- створення правової основи функціонування економічної системи. Держава встановлює юридичні норми економічної діяльності, контролює дотримання “правил гри” на ринку, виступає арбітром у сфері господарських відносин та застосовує відповідні заходи до порушників;

- визначення цілей, пріоритетів і основних напрямів розвитку економіки;

- забезпечення економіки необхідною кількістю грошей;

- захист і розвиток конкуренції;

- регулювання соціально-економічних відносин, перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій. Оскільки розподіл доходів, що забезпечується ринковим механізмом, призводить до збільшення соціально-економічного розшарування і бідності, держава коригує цей процес за допомогою: 1) трансфертних платежів (пенсії, стипендії, допомога по безробіттю та інші види допомоги); 2) модифікації ринкових цін (встановлення мінімальної заробітної плати, дотації виробникам, регулювання цін на товари першої необхідності тощо); 3) застосування прогресивної системи оподаткування доходів;

- вплив на розподіл ресурсів. По-перше, держава через податки скорочує доходи і попит приватного сектора на ресурси і за допомогою бюджету перерозподіляє ресурси у виробництво суспільних благ. По-друге, існує необхідність урахування зовнішніх ефектів. Наприклад, якщо ціна як регулятор розподілу ресурсів не враховує витрати суспільства, пов’язані із забрудненням навколишнього середовища, то вона є заниженою і викликає надмірний попит на екологічні товари. Це, у свою

чергу, спрямовує на їх виробництво надмірну кількість ресурсів. Тому держава за допомогою податків, штрафів, санкцій сприяє підвищенню витрат виробництва і його скороченню, що дозволяє знизити негативні зовнішні ефекти. Проте зовнішні ефекти можуть мати й позитивні наслідки, але потребувати надмірних витрат у виробників (використання відтворювальних джерел енергії, освіта). У цьому разі виникає необхідність у державній підтримці – субсидіях, дотаціях, пільговому кредитуванні й оподаткуванні;

– макроекономічна стабілізація, формування умов стаłego зростання національної економіки.

Слід зауважити, що залежно від рівня соціально-економічного розвитку, теоретичних переваг можновладців, моделі економічного розвитку перелік і зміст функцій може змінюватися.

Держава виконує свої функції, застосовуючи певні методи, які класифікуються за різними критеріями. Залежно від засобів впливу виділяють адміністративні, правові, економічні й пропагандистські методи ДРЕ.

Адміністративні методи спираються на силу державної влади, засоби заборони, дозволу або примусу і обмежують свободу вибору економічного суб'єкта. Основним недоліком адміністративних методів є те, що вони зачіпають не тільки тих суб'єктів, на яких безпосередньо спрямовані державні заходи, але й тих, хто пов'язаний з ними ринковими відносинами. Разом з тим існують сфери діяльності, де прямі методи не лише ефективні, але й бажані. Це контроль над монополіями, розробка і контроль за дотриманням стандартів, визначення і підтримка мінімально необхідних параметрів життя людей, захист національних інтересів країни у системі міжнародних зв'язків. Інструментами адміністративних методів ДРЕ є ліцензування, квотування, встановлення фіксованих цін, валютних курсів, економічних, харчових, фармацевтичних, соціальних, екологічних стандартів, контроль за додержанням законів і правил, а також санкції за їх порушення.

Правові методи – це система законів та законодавчих актів, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання.

Вони визначають правовий простір економічної діяльності.

Економічні методи пов'язані зі створенням державою фінансових або матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання й обумовлювати їх поведінку. При цьому суб'єкт може зреагувати на ці стимули, а може й ні, у будь-якому разі залишаючи за собою право на вільне прийняття рішення. До інструментів економічних методів належать податки, відсоткові ставки, митні тарифи, норми амортизації тощо.

Пропагандистські методи є неформальним засобом державного впливу і засновуються на переконанні. Вони включають до себе заходи виховання, роз'яснення і популяризації цілей і змісту регулювання, засоби морального заохочення, соціальну і політичну рекламу тощо.

За формами впливу на суб'єктів ринку методи ДРЕ поділяють на прямі та непрямі (опосередковані). *Прямі методи* – це комплекс обов'язкових для виконання вимог і розпоряджень держави по відношенню до суб'єктів економічної діяльності. Такі методи суттєво обмежують свободу вибору, а інколи й виключають її. До інструментів прямого впливу відносять адміністративні засоби, а також держконтракт і держзамовлення, субсидії, дотації, прямі витрати уряду.

Непрямі (опосередковані) методи – це вплив держави на економічні інтереси господарських суб'єктів, створення передумов для того, щоб при самостійному виборі економічні суб'єкти надавали перевагу тим варіантам, які відповідають цілям економічної політики. Перевагою таких методів є те, що вони не обмежують економічну свободу, а їх недоліком – певний часовий лаг, що виникає між моментами вжиття заходів державою, реакції на них економіки і реальними змінами у господарських результатах. Основними інструментами непрямого впливу є ставки податків і податкові пільги, відсоткові ставки за кредит і кредитні пільги, митні тарифи, валютні курси, норми амортизації, маневрування державними запасами, а також моральне переконання.

Державне регулювання економіки в цілому, безумовно,

довело свою високу ефективність. Проте слід звернути увагу й на “провали” держави:

- неспроможність держави передбачити всі наслідки рішень, що приймаються, оскільки економічні суб’єкти не завжди реагують так, як очікує уряд, те ж стосується і функціонування ринків;

- недосконалість політичного процесу (маніпулювання голосами виборців, прийняття популістських рішень, лобіювання, поведінка, зорієнтована на отримання політичної ренти);

- обмеженість контролю над державним апаратом, який не завжди діє в легітимних межах і в інтересах суспільства;

- неспроможність забезпечити ефективний розподіл ресурсів і управління ними у сфері створення суспільних благ через відсутність “приватного інтересу”, що в умовах значної корупції призводить до зростання вартості і погіршення якості суспільних благ; завищення обсягу виробництва суспільних благ і пов’язана з цим розтрата ресурсів (наприклад, надмірна мілітаризація);

- створення державою через перерозподільні процеси нових форм нерівності і дискримінації (безконтрольне зростання податкових або інших пільг різним соціальним групам – депутатам, урядовцям, монополістам та ін. – надає їм перевагу та можливість збагачуватися за рахунок бюджету);

- зростання витрат на утримання бюрократичного апарату.

Так, ДРЕ відбувається згідно з *економічною політикою держави* – цілеспрямованим впливом на господарські процеси на мікро- і макрорівні, системою практичних заходів щодо надання економічним процесам спрямованості відповідно до цілей, завдань та інтересів країни. Економічна політика реалізується у формі антициклічної, конкурентної, соціальної, структурної, інвестиційної, науково-технічної, інноваційної, амортизаційної, фіскальної, монетарної, зовнішньоекономічної, регіональної політики.

5.3. Трансформація ролі держави в економічних системах пострадянських країн

Соціально-економічні перетворення в пострадянських країнах закономірно висунули на передній план проблему формування національної моделі регулювання економіки. Зрозуміло, що роль держави якісно відрізняється в умовах усталеної ринкової економіки та на етапах її становлення. Самоорганізація притаманна досить стійким системам і мало ефективна у період переходу від однієї системи до іншої. Крім того, відсутність будь-якого регулюючого впливу у період трансформації призводить до консервації старих структур і неминучого зростання хаотичних процесів. Тому держава повинна бути не просто компенсатором “провалів” ринку, а суспільним інститутом, що відображає і забезпечує реалізацію загальнонаціональних інтересів.

Досвід економічних реформ свідчить, що трансформаційна криза з активним державним регулюванням (регулюванням структурних зрушень, розвинутою системою демократичного контролю над економікою, соціальними гарантіями) у країнах Центральної та Східної Європи була менш глибокою у порівнянні з більшістю пострадянських країн, де легальна роль держави зазнала різкого скорочення, неадекватного вимогам ринкової трансформації. Один із китайських економістів з цього приводу зазначив, що “між швидкісною автострадою ринку і наїждженою колією планової економіки знаходиться широка смуга бездоріжжя, подолати її можна лише за наявності надійного рульового управління, тобто твердої державної влади”.

Підвищення ролі державного регулювання у перехідній економіці зумовлено, насамперед, тим, що перехід від адміністративно-командної до змішаної системи з ринковою основою не відбувається автоматично. Жоден інститут, крім держави, не може сформувати ринкову систему з усіма її інститутами та забезпечити виконання ринкових правил. До того ж у трансформаційній економіці ринок не відразу стає основним регулятором господарської діяльності, тому держава змушена активно втручатися в економічні процеси. Таким чином, з одного боку,

держава у своїй економічній політиці має слідувати ліберальним тенденціям, а з другого – вводити ринкові відносини у прийнятні для суспільства межі.

Система державного регулювання у трансформаційній економіці характеризується двома визначальними тенденціями. По-перше, відбувається лібералізація економіки, яка передбачає відмову держави від своєї монополії на ведення тих чи інших видів діяльності. По-друге, здійснюється перехід від переважно адміністративних методів ДРЕ до економічних. У зв'язку з цим у трансформаційній економіці до традиційних функцій держави додаються функції, пов'язані з формуванням ринкових відносин, а саме такі як:

- розроблення господарського законодавства, адекватного умовам змішаної економіки та такого, що створює можливість ефективного функціонування усіх економічних суб'єктів;

- реалізація інституційних перетворень у напрямку реформування інститутів власності, створення ринкової інфраструктури, підвищення ефективності виробництва та обміну;

- перерозподіл ресурсів, пов'язаний з необхідністю структурної перебудови економіки, формування сучасної структури національного господарства із наданням особливої переваги наукомістким галузям, а також сферам, пов'язаним з розвитком людського потенціалу (освіта, наука, охорона здоров'я);

- демонополізація і підтримка конкуренції;

- роздержавлення і, зокрема, приватизація державної власності;

- фінансова і макроекономічна стабілізація.

Утім, як уже було сказано, держава, вживаючи заходів щодо виправлення неспроможностей ринку, сама стає жертвою власної недосконалості, масштаби якої у трансформаційній економіці набагато більші у порівнянні з усталеною економічною системою. Так, в Україні фактично відбувається деградація системи державного управління через масштабну корупцію, недоступність інститутів влади суспільному контролю, моральне, інтелектуальне, правове, управлінське зубожіння правлячої еліти, кризу суспільної довіри до державних інститутів. Тому реформа державного управління має інтегрувати державну службу

в суспільство, забезпечити розвиток партнерських відносин, співпрацю державного і приватного секторів.

Одним із способів вирішення проблем “провалів” і ринку, і держави є *державно-приватне партнерство* (ДПП), що базується на *співрегулюванні* – спільній участі у регулюванні держави і різних ринкових агентів. Системи співрегулювання, на відміну від саморегулювання, передбачають більш широке коло учасників та вирішують проблему балансування їх інтересів. Партнерські відносини формуються в процесі поєднання ресурсів, фінансових коштів, знань, професійного досвіду приватним сектором і державою з метою зниження витрат, забезпечення підвищення якості послуг та ефективності використання державної власності, вдосконалення механізму надання “суспільних благ”. Тобто з використанням приватних коштів вирішуються нагальні суспільні проблеми, які б не були вирішені виключно за рахунок бюджету країни. Інструментами ДПП є програмні державні інвестиції, митні та податкові пільги, концесії, особливі економічні зони, інвестиційні фонди, венчурні інвестиції, гранти, національні агентства з залучення інвестицій, розвитку території.

В Україні відповідно до Закону “Про державно-приватне партнерство” передбачається розвиток ДПП у таких сферах як пошук, розвідка і видобуток корисних копалин; виробництво, транспортування і поставка тепла, газу, електроенергії; будівництво автострад, мостів, портів та інших об’єктів інфраструктури; охорона здоров’я; туризм, культура і спорт; переробка відходів тощо. Проте формуванню ефективних партнерських відносин заважає те, що взаємодія уряду з приватним сектором у більшості випадків набуває форми бюрократичного втручання, а також існує небезпека використання цих відносин для реалізації суто приватного інтересу і поширення корупції. Ці перешкоди можна подолати тільки якщо партнерські відносини запрацюють в умовах сильного громадянського суспільства і стануть його частиною.

Ще одним видом співрегулювання є соціальне партнерство. *Інститут соціального партнерства* виконує функцію узгодження загальнодержавних і групових інтересів у соціально-

економічній сфері (доходів, зайнятості, умов праці тощо) шляхом переговорів, консультацій і досягнення домовленостей за участю представників цих груп. Трипартизм – соціальне партнерство, яке забезпечується завдяки взаємодії трьох суб'єктів: держави, роботодавців (їхніх спілок, асоціацій, гільдій) і робітників (в особі профспілок). Основною формою його реалізації є укладення на підприємствах колективних договорів, а також угод на рівні міста (району), галузі, регіону і країни в цілому стосовно різних аспектів соціально-економічної політики (зайнятості, інфляції, професійної підготовки, соціального забезпечення та ін.).

На жаль, в Україні гостро відчувається дефіцит взаємної довіри. Бізнес вже здатний виступати агентом значущих змін, однак механізми його впливу залишаються архаїчними – дикий лобізм, тінізація, “кришування” тощо. У свою чергу держава, не стимулюючи, а іноді й гальмуючи процес становлення уніфікованих і прозорих правил гри з метою збереження контролю і ручного управління розвитком бізнес-середовища, сама стає заручником приватних інтересів великого капіталу. Такий симбіоз влади і бізнесу орієнтований на розподіл і випереджаюче споживання національних ресурсів. Життєздатність цього тандему підкріплюється пасивною роллю суспільства. Тому виникає нагальна необхідність подальшої професіоналізації не тільки ринкової і державної, але й громадянської діяльності. Структуризація і консолідація громадянського суспільства переведе його в одну “вагову категорію” з державою та бізнесом та змусить їх ставитися до нього як до гідного партнера в неусувному конфлікті з приводу взаємної відповідальності та повноважень.

5.4. Громадянське регулювання національної економіки

Громадянське регулювання – це діяльність різних суспільних інститутів і утворень, спрямована на вирішення їх завдань і така, що здійснює певний вплив на економічні процеси. Суб'єктами громадянського регулювання виступають громадські організації, політичні партії, рухи, ЗМІ, союзи промислов-

ців і підприємців, асоціації банкірів, спілки споживачів, трудові колективи, профспілки, релігійні організації, територіальні громади.

Основою громадянського регулювання є *громадянське суспільство* – сфера багатогранних взаємовідносин вільних і рівноправних громадян, що базуються на приватних або колективних інтересах, спонтанному самоврядуванні індивідів, добровільних організацій та асоціацій громадян. Метою організацій громадянського суспільства є спільні дії, спрямовані на просування або захист власного приватного, й разом з тим колективного, суспільного, інтересу у законслухняний та підзвітний суспільству спосіб.

Основною функцією громадянського суспільства є виявлення і вирішення проблем, що виникають унаслідок недосконалості і ринкового, і державного регулювання; виявлення первинних суспільних запитів, їх трансформація у фахові пропозиції з найважливіших напрямів державної політики і подальша передача державним інститутам із забезпеченням громадської підтримки. Саме таким чином вирішуються складні питання встановлення соціальної справедливості, яка досягається лише через масову участь громадян у контролі над розподілом і використанням суспільного багатства.

На відміну від держави, у громадянському суспільстві визначальними є горизонтальні, а не вертикальні зв'язки, тут реалізується самодіяльна соціальна активність, яка не потребує зовнішнього стимулювання. Якщо держава зосереджує свої регулюючі зусилля на забезпеченні стабільності, безпеки, порядку і захищеності суспільства та діє за допомогою примусу, то пріоритетами громадянського суспільства є, насамперед, свобода, спонтанна активність, ініціатива і динамічність відносин на основі встановлення прав контрагентів і досягнення багатосторонніх домовленостей.

Слід зазначити, що розширення сфери діяльності громадянського суспільства відбувається не за рахунок зменшення ролі держави, а, навпаки, у процесі взаємодії з демократичною правовою державою. Саме демократія, що передбачає виборність, реалізацію у владних відносинах волі більшості із забез-

печенням прав меншості й громадянських прав людини, створює інституційні засади для захисту і ефективного функціонування громадянського суспільства. Посттоталітарні, перехідні форми нерозвинутої демократії демонструють можливість виникнення імітаційних форм інститутів громадянського суспільства, що представляють інтереси певних груп, а не широкого загалу. Водночас рівень і якість демократії залежать від якості самого громадянського суспільства. Без сильного громадянського суспільства, здатного до самоорганізації, впливу на процеси прийняття рішень, демократія може перетворитися на симулятивну, за якої свобода слова обертається повною відсутністю відповідальності за сказане, а формально проголошені права людини – відсутністю реальної можливості їх реалізації.

Становлення реальної демократії вимагає також реалізації принципу верховенства права та наявності у громадян навичок та волі відстоювати свої права, які тісно пов'язані з їх обов'язками. Деякі дослідники вказують на виникнення масового феномену “неліберальних демократій” у країнах, де введення конкурентних виборів відбулося раніше, ніж виник правопорядок. Демократизація в умовах слабкого правопорядку призводить до розширення тіньової економіки, ослаблення інституційного потенціалу держави, погіршення якості її регулювання, перешкоджає розвитку громадянської солідарності і довіри, що не може бути сприятливим фоном для розвитку громадянського суспільства.

Процес демократизації суспільства тісно пов'язаний також з утвердженням засад *економічної демократії* – системи суспільних відносин, що базується на безпосередній масовій участі громадян у прийнятті і реалізації рішень у сфері економіки, їх економічних інтересів. Економічна демократія передбачає укріплення об'єднань підприємців та роботодавців, підвищення ролі профсоюзів, розвиток місцевого самоврядування, демократизацію відносин власності, формування цивілізованих відносин між працею і капіталом.

Економічною основою громадянського суспільства виступає власність у різних формах (приватна, кооперативна, асоційована, колективна тощо), яка забезпечує реальну економічну

свободу. *Економічна свобода* – це можливість для економічних суб'єктів вибору форм власності, сфери застосування своїх здібностей, знань, можливостей, способів розподілу доходів, споживання матеріальних благ. У країнах з перехідною економікою критеріями економічної свободи є: наявність такого рівня доходів, що дозволяє задовольняти не лише фізичні, а й соціальні потреби (у навчанні, відпочинку, самореалізації тощо); різноманітність легальних джерел доходів (не тільки трудові, але й доходи від власності, капіталу); свобода підприємницької діяльності, що гарантується і підтримується державою; гарантія з боку держави рівних умов і можливостей для розвитку конкуренції. У рейтингу економічних свобод дослідницької організації Heritage Foundation Україна у 2011 р. посіла 164 місце серед 179 держав світу, опинившись між Узбекистаном і Республікою Чад, та останнє місце серед європейських країн.

Реалізацію економічної свободи забезпечує економічний порядок, що характеризує розподіл у певній формі між державою і окремими економічними суб'єктами прав прийняття економічних рішень. *Економічний порядок* відображає принципи взаємовідносин між економічними суб'єктами, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ. Так, В. Ойкен виділив три види економічного порядку: централізовано керовану економіку, вільний ринок і конкурентний порядок.

Отже, особливості демократичної системи, рівень економічної свободи, вид економічного порядку, властиві тій чи іншій країні, зумовлюють досить істотну різницю в типах громадянського суспільства, серед яких, зокрема, виділяють американо-англійський і континентально-європейський. Перший характеризується домінуванням двох-трьох політичних партій і наявністю численних об'єднань на національному і регіональному рівнях (асоціацій, клубів, товариств тощо). Їх функції і повноваження обмежені, вони автономні і від держави, і від інших об'єднань. Континентально-європейський тип громадянського суспільства характеризується більшою централізацією партій і профспілок, більшою кількістю політичних партій, які створюють коаліції загальнонаціональних об'єднань і організа-

цій. У суспільстві домінують великі професійні, галузеві, культурні організації, які більш згуртовані і дисципліновані, мають згідно з конституціями ширші повноваження. На них зважають уряди, створюються спільні консультативні органи урядів, підприємств, політичних партій і профспілок і т. ін.

Розвиток інститутів і механізмів громадянського регулювання в Україні (незважаючи на сприятливі умови – високий рівень освіти, урбанізації, розвинуті комунікаційні системи тощо) значно відстає від західних країн. На рівень громадянської активності негативно впливають такі фактори: 1) високий рівень недовіри до будь-яких суспільних організацій, породжений примусовою активністю радянських часів і підкріплений новим негативним досвідом політичного використання в пост-радянських реаліях; 2) відчуття масового розчарування з приводу псевдodemократичних та квазіринкових реформ; 3) наявність сталих неформальних зв'язків, що відтворюють вертикальні міжособисті відносини “патрон-клієнт”; 4) кланово-олігархічний характер економіки, що становить не меншу загрозу для соціальної солідарності і автономності різних сфер суспільства, ніж жорстка влада держави.

Таким чином, громадянське регулювання разом із ринковим саморегулюванням та державним управлінням створюють своєрідний інституційний трикутник, у межах якого і відбуваються процеси, що визначають вектор соціально-економічного розвитку. Питання про пріоритетність будь-якої складової механізму регулювання національної економіки є некоректним, оскільки сталого збалансованого розвитку можна досягти лише за умов сполученості, взаємодії та взаємодоповнення усіх цих складових.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Поясніть дію ринкового механізму регулювання економіки.
2. Розкрийте сутність корпоративного регулювання економіки.
3. Обґрунтуйте необхідність державного регулювання економіки та назвіть економічні функції держави.

4. Охарактеризуйте методи державного регулювання економіки.
5. Розкрийте особливості державного регулювання економіки в перехідних системах.
6. Поясніть відмінності між державним економічним регулюванням і громадянським регулюванням національної економіки.
7. Розкрийте сутність громадянського суспільства та його роль у регулюванні національної економіки.

Список рекомендованої літератури

Гринів Л.С. Національна економіка: навч. посіб. / Л.С. Гринів, М.В. Кічурчак. – Л.: Магнолія 2006, 2008. – 464 с.

Національна економіка: навч. посіб. / за заг. ред. В.П. Решетило. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 386 с.

Національна економіка: навч. посіб. / В.В. Білоцерківець, О.О. Завгородня, В.К. Лебедева та ін.; за ред. В.М. Тарасевича. – К.: Центр учб. л-ри, 2009. – 280 с.

Національна економіка: підруч. / за ред. П.В. Круша. – К.: Каравела, 2008. – 428 с.

Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь [Електрон. ресурс] / за заг. ред. В.М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с. – Режим доступу: http://www.ief.org.ua/Dok/nandop2010_2015.pdf.

Г л а в а 6. ПРОГРАМУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

6.1. Державна стратегія соціально-економічного розвитку країни. Державні пріоритети та цілі розвитку національної економіки

Однією з головних умов забезпечення стабільного розвитку національної економіки є удосконалення її структурно-функціональної організації та управління процесами, які відбу-

ваються в ній. Основними засобами формування та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку країни є макроекономічне планування і державне програмування.

Стратегія – детальний, всебічний комплексний план, спрямований на втілення місії держави. Місія держави зумовлена самою її сутністю, чітко визначеною метою її існування. Стратегічною метою України є побудова соціально орієнтованої ринкової економіки інноваційного типу. Цей напрям, по суті, є вітчизняним трактуванням загальносвітової тенденції руху до постіндустріальної цивілізації, який має бути здійснений еволюційним, безконфронтаційним шляхом.

Система стратегічних програмних документів економічного і соціального розвитку України складається з:

- Державної програми економічного і соціального розвитку України на короткостроковий період;
- програм економічного і соціального розвитку АР Крим, областей, районів і міст на короткостроковий період;
- програм розвитку окремих галузей економіки.

Сутність процесу формування та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку і регулювання національної економіки потребує налагодженого механізму побудови цілей, у тому числі логічного просування від абстрактного загального передбачення (футурології) до конкретного прогнозування, а далі – до макроекономічного планування та програмування.

Цілі – продукт свідомості, суб'єктивне відображення об'єктивного. Подібний дуалізм – об'єктивна основа й ідеальний вираз – веде до того, що в кожній меті може бути зовсім різним співвідношення між дійсним й ідеальним.

За джерелом виникнення й змістом, складною й логічною послідовністю основні види *цілей державного управління* утворюють таку структуру:

- суспільно-політичні, що охоплюють комплексний, цілісний, збалансований і якісний розвиток суспільства;
- соціальні, які відображають вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємовідносини її елементів, стан і рівень соціального життя людей;
- економічні, які характеризують і утверджують еконо-

мічні відносини, що забезпечують матеріальну основу реалізації суспільно-політичних та інших цілей;

– духовні, пов'язані в одному аспекті зі сприйняттям духовних (культурних) цінностей, якими керується суспільство, а в другому – з підключенням духовного потенціалу суспільства до реалізації суспільно-політичних і соціальних цілей.

Цілі становлять собою продукт діяльності політичної системи, певним чином суб'єктивний відбиток об'єктивного. Об'єктивно цілі державного управління народжуються і мають народжуватись “знизу” – іти від потреб та інтересів людей, об'єднаних у державу. Зміст і цілі держави полягають у тому, щоб сприяти матеріальному і духовному розвитку свого народу. Внутрішній стан суспільства і проблеми, що його турбують, є справжнім і актуальним джерелом формування цілей управління національною економікою.

Процес цілепокладання держави слід розглядати як сукупність певних стадій: визначення суспільних потреб та інтересів; ранжування цілей; соціально-економічне прогнозування; формування концепції соціально-економічної політики; розроблення та реалізація макроекономічних планів і цільових комплексних програм.

Визначення суспільних потреб та інтересів здійснюється через узагальнення та поєднання особистих, колективних і державних інтересів. Суспільним джерелом виникнення і фіксування цілей є потреби та інтереси людей. Ці вектори цілепокладання в державній економічній політиці є засадними для так званого громадянського суспільства. Різноманітність потреб, поглядів, підходів, мотивів та інтересів згідно із постіндустріальною концепцією розвитку є необхідною й бажаною, оскільки породжує в суспільстві той потенціал, який забезпечує його динамічний розвиток.

Обґрунтованість і дієвість цілей визначаються їх залежністю від певних ресурсів і забезпеченості ними. Цілі мають оцінюватися під кутом зору їх відповідності правовим вимогам (справедливості, правди, гуманізму), закріплюватися законодавчо і проводитись у життя силою законів і державних механізмів їх реалізації.

Ієрархія цілей будується за принципом пріоритетів потреб та інтересів суспільства. Оцінка важливості та ранжування цілей здійснюється відповідно до політики пріоритетів, найважливіших напрямів соціально-економічної політики. Втілення продуманої політики пріоритетів сприяє виникненню цілого спектра позитивних екстерналій, завдяки чому створюються умови для досягнення супутніх цілей, розв'язання суміжних проблем.

Визначення пріоритетних напрямів здійснюється за експертними методами на підставі певних критеріїв (факторів). Основними критеріями є: соціально-економічна ефективність; швидкість одержання позитивних результатів; мінімум необхідних ресурсів для реалізації наміченого і т. п.

Головним для суспільства і тим самим для державного управління є створення, підтримання і поліпшення умов для вільної, спокійної, творчої життєдіяльності людей, налагодження раціональних взаємовідносин між особистістю, суспільством і державою. Звідси й ієрархія цілей державного управління, побудована за принципом пріоритету потреб та інтересів розвитку суспільства.

Цілі державного управління поділяють також на: стратегічні, тактичні, оперативні. Центральною, визначальною вершиною дерева цілей є стратегічна мета, що зумовлює якість самого суспільства, забезпечує збереження та вдосконалення його. Стратегічні цілі розгортаються в тактичні. Тактика визначає цілі й засоби, форми й способи діяльності, які найбільш відповідають конкретним обставинам на даний момент і забезпечують досягнення стратегічних цілей. Тактичні цілі, як правило, фіксують великі блоки дій, мають визначатися програмами діяльності уряду, центральних і місцевих органів виконавчої влади, цільовими програмами. Оперативні цілі пов'язані з необхідністю запобігання загрози виникнення негативних явищ і подолання наслідків форс-мажорних обставин (стихійних лих, природних катаклізмів, техногенних катастроф, соціальних заворушень тощо).

Іноді стратегічну ціль називають головною, а підцілі, що уможливають досягнення її, – забезпечувальними. Є також

градація цілей за масштабами – загальні (для системи) і часткові (для підсистем); за результатами – кінцеві та проміжні; за часом – довгострокові (віддалені), середньострокові (близькі) та короткострокові (безпосередні).

6.2. Сутність державного програмування, види програм

Програмування – являє собою процес орієнтації економіки з боку органів державного управління шляхом регулярного і комплексного впливу на її структуру відповідно до поставленої мети соціально-економічного розвитку на певний період часу. Його суть – аналіз стану економіки, виявлення проблем, які не можуть бути вирішені ринковим механізмом, і вирішення цих проблем за допомогою спеціальних економічних програм.

Програмування може бути успішним тільки при централізованому підході до розробки, управління, реалізації народногосподарських програм. Основа державного програмування – довгострокові (10-20 років), середньострокові (4-5 років) і короткострокові (1 рік) програми.

Макроекономічне програмування – це визначення і реалізація оптимального щодо національних інтересів сценарію розвитку економіки. Воно передбачає розробку комплексних програм розвитку національної економіки або її секторів. Мета державного програмування – досягнення прийняттого для держави варіанта розвитку національної економіки. Суть програмування полягає в аналізі стану національної економіки, виявленні проблем, які не можуть вирішити ринкові механізми, розробці та реалізації окремих економічних програм.

Програмування виступає як сучасний неадміністративний метод організації економіки, оскільки не управляє суб'єктами, а тільки орієнтує їх у поведінці й забезпечує самостійність. Основу програмування становить структурне регулювання з точки зору об'єкта програмування.

Державні програми можна розділити на: спеціальні – програми розвитку галузей, районів, секторів (розвиток вугільної промисловості, ліквідація наслідків аварії на ЧАЕС); цільові (програми зайнятості, соціального захисту); загальнодержавні

(по виходу з кризи, стабілізації економіки, програми освоєння нових територій).

Особливе місце в системі державних програм посідають *цільові комплексні програми* – це директивний, адресний документ, у якому визначені ресурси, виконавці та терміни здійснення комплексу економічних, техніко-економічних, науково-дослідних, техніко-виробничих, організаційно-господарських заходів. У таких програмах беруть участь міністерства, господарюючі органи та регіони, що дозволяє спільними зусиллями вирішити народногосподарські проблеми.

Як правило, це можуть бути програми соціально-економічної спрямованості (підвищення рівня життя), виробничі (розвиток нових видів виробництва), науково-технічні (впровадження нових технологій), екологічні (розробка природоохоронних проектів), інституційні (вдосконалення організації управління). Пріоритетні напрями, які вимагають програмного вирішення, схвалюються Верховною Радою. Для цього Національна академія наук України за участю Міністерства науки та освіти, міністерств і відомств, НДІ методом експертних оцінок визначає перелік таких програм, після чого їх розглядає Кабінет Міністрів і передає до Верховної Ради. На основі затвердженого переліку оголошується конкурс з їхньої розробки.

Державна програма соціального та економічного розвитку України складається щорічно і узгоджується з проектом Державного бюджету на відповідний рік. У ній конкретизуються завдання, визначені в щорічному посланні Президента до Верховної Ради України про зовнішній і внутрішній стан України. Також складаються програми економічного і соціального розвитку окремих галузей, областей, регіонів, міст, які узгоджуються з проектом Державної програми соціального і економічного розвитку України.

Для реалізації цільових комплексних програм можуть бути залучені кошти державного бюджету, власні кошти підприємств та ін.

Особливістю програмування є відокремлення функцій розробки програм від функцій їх реалізації. До засобів реалізації державних планів і програм слід віднести: держконтракти і

держзамовлення; пільгове оподаткування; цінові пільги; державне страхування; гарантування ринків збуту; інформаційне забезпечення; розробку спеціальних прогнозів; державне фінансування наукових досліджень; державну підтримку в просуванні товарів на зовнішній ринок; інститут соціального партнерства (трипартизм); державну систему науково-технічної та соціально-економічної експертизи (експертні ради); опосередковані (непрямі) методи економічного стимулювання виконання програм.

Програмування має деякі особливості порівняно з іншими формами і видами впливу на економіку. Програмування є способом втручання держави в економіку (але втручання держави в економіку не ліквідує стихійності ринкових перетворень, а тільки корегує цей процес). Програмування виступає елементом сучасної ринкової організації економіки (держава орієнтує агентів ринку у поведінці й забезпечує їхню самостійність), в його основі лежить структурне динамічне регулювання. Таким чином, програмування як форма впливу на економіку є системним і комплексним явищем.

За змістом програми поділяють на:

– соціально-економічні – спрямовані на підвищення добробуту населення, поліпшення умов праці та відпочинку;

– виробничі – спрямовані на збільшення обсягів виробництва певних видів продукції, розвиток виробництва, підвищення конкурентоспроможності продукції, поліпшення ресурсовикористання;

– науково-технічні – спрямовані на розвиток наукових досліджень, впровадження у виробництво нових видів техніки та технологій;

– екологічні – спрямовані на здійснення природоохоронних проектів;

– регіональні – спрямовані на формування територіально-виробничих комплексів, удосконалення господарювання в окремих регіонах;

– інституційні – орієнтовані на вдосконалення управління господарськими системами.

Істотним недоліком практики державного програмування в Україні є надмірна кількість програм при недостатності їхнього фінансування.

Для успішної державної діяльності у розв'язанні глобально-державних, регіональних та галузевих проблем недостатньо складання однієї програми, адже вона може мати недоліки, через які не буде досягнуто бажаного результату. Тільки комплексний підхід та інтеграція програм різних рівнів дасть позитивний результат для національної економіки і для країни в цілому.

6.3. Макроекономічне планування як функція державного регулювання

Макроекономічне планування – це свідома діяльність держави з метою досягнення бажаного стану національної економіки. Макроекономічне планування – це розробка моделі досягнення бажаного й очікуваного стану національної економіки за умови одночасного визначення шляхів, способів і термінів забезпечення цього стану і кінцевих результатів (показників).

Стратегічна мета планування розвитку національної економіки – забезпечення економічного зростання відповідно до критеріїв конкурентоспроможності й стабільного розвитку (економічного, екологічного, соціального і технологічного).

Основні цілі макроекономічного планування: макроекономічна рівновага та збалансованість, стабільний економічний розвиток, висока конкурентоспроможність національної економіки, соціальна справедливість, екологічна безпека.

Основні функції макроекономічного планування: визначення цілей і пріоритетів розвитку національної економіки; забезпечення найбільш оптимального варіанту розвитку національної економіки (найбільш короткого і найефективнішого способу досягнення поставленої мети); координація економічної діяльності суб'єктів (забезпечення інформацією, стимулювання, організація тощо); гармонізація економічних інтересів суб'єктів господарювання.

Виділяють чотири головні типи державного планування: два основних – директивне та індикативне і два проміжні – індирективне і регулятивне.

Директивне планування – спосіб управління економікою країни за допомогою розроблення обов'язкових для виконання

завдань у сфері виробництва і розподілу продукції і послуг. Директивне планування – жорстке регулювання діяльності окремих господарських одиниць з єдиного центру, засноване на державній формі власності та централізованому розподілі ресурсів. В умовах ринку директивне планування стосується лише регулювання діяльності державного сектора та державних підприємств.

Індирективне планування – має багато рис директивного планування, однак на відміну від нього використовує не тільки адміністративні, а й економічні важелі: ціни, процентні ставки, податки, валютні курси і т.ін. План також не передбачає адміністративних покарань за його невиконання. Проте відсутні й переваги, пов'язані з перевиконанням планових завдань.

Індикативне планування – спосіб регулювання економічних процесів за допомогою постановки певних цілей, визначення пріоритетів розвитку національної економіки і застосування державних фінансових та інших стимулів для їх реалізації. Індикативне планування – розробка урядом цільових орієнтирів розвитку економіки та окремих її секторів, координація діяльності виробників і забезпечення їх необхідною інформацією.

Регулятивне планування схоже на індикативне планування, ґрунтується на активному використанні економічних методів. Головна функція плану – координація діяльності суб'єктів економіки: управління державним сектором і активний вплив на роботу приватних підприємств (насамперед стимулювання їх діяльності на виконання плану за допомогою економічних важелів).

6.4. Соціально-економічне прогнозування: сутність, принципи, методи, функції. Інформаційне забезпечення наукового прогнозування національної економіки

В усіх економічних системах прогноз є необхідною складовою процесу планування і розробки економічної політики країни.

Прогноз – науково обґрунтоване судження про можливий стан об’єкта в майбутньому, а також про альтернативні шляхи і строки досягнення такого стану. Процес розроблення прогнозів називається прогнозуванням. Одним з найважливіших напрямів прогнозування суспільного розвитку є *соціально-економічне прогнозування*. Прогнози мають імовірнісний та альтернативний характер. При цьому визначення альтернатив розвитку є одним з результатів прогнозування. Процес розроблення плану (програми) теж мусить мати варіантний характер, але, на відміну від прогнозу, план (програма) – це вже вибраний варіант розвитку, який підлягає практичній реалізації.

Відповідно до Закону України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” прогнози економічного і соціального розвитку мають розроблятися на середньостроковий і короткостроковий періоди. У прогнозах мають бути відображені:

- аналіз соціально-економічного розвитку країни за попередній період і характеристика головних проблем розвитку економіки і соціальної сфери;
- очікувані зміни зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної ситуації і їх вплив на економіку країни;
- оцінка впливу можливих заходів державної політики у прогнозному періоді на розвиток економіки і соціальної сфери;
- цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку та пропозиції щодо напрямів державної політики на відповідний період;
- прогноз кон’юнктури на внутрішніх і зовнішніх ринках стратегічно важливих товарів (послуг);
- основні макроекономічні та інші необхідні показники і баланси економічного і соціального розвитку, в тому числі по галузях і регіонах;
- висновки щодо тенденцій розвитку економіки країни у прогнозному періоді.

Органи законодавчої і виконавчої влади використовують результати прогнозів у даних сферах, приймаючи конкретні рішення в галузі економічної політики і розробляючи державні програми та індикативні плани.

Соціально-економічне прогнозування має ґрунтуватися на певних принципах. *Принципи прогнозування* забезпечують методологічну єдність різноманітних методів і моделей розроблення прогнозів. Виділяють такі основні принципи соціально-економічного прогнозування: цілеспрямованості, системності, наукової обґрунтованості, адекватності, альтернативності.

Згідно з принципом цілеспрямованості змістовний опис об'єкта здійснюється під кутом зору поставлених перед дослідженням завдань. Формування цілей і завдань як початковий етап будь-якого дослідження вирішує проблему невизначеності. Цілеспрямованість надає прогнозуванню активний характер, уможливорює обґрунтування переходу від сталих тенденцій розвитку до тенденцій, які відповідають стратегічним цілям.

Принцип системності означає, що економіка розглядається як єдиний об'єкт прогнозування і водночас як сукупність відносно самостійних напрямів прогнозування. Дотримання принципу системності зумовлює доцільність використання "блочного" методу побудови прогнозу економіки як системи. Такий метод передбачає створення моделей, які б відповідали змісту кожного окремого блоку і водночас давали б змогу відобразити цілісну картину можливого розвитку економіки.

Сутність принципу наукової обґрунтованості прогнозів полягає в такому. По-перше, прогнозування потребує всебічного врахування дії об'єктивних економічних законів і законів розвитку суспільства. По-друге, прогнозування має базуватися на сучасних прогностичних методах. По-третє, прогнозування має враховувати позитивний світовий і вітчизняний досвід розроблення прогнозів.

Принцип адекватності прогнозів об'єктивним закономірностям характеризує не лише процес виявлення, а й оцінку стійких тенденцій та взаємозв'язків у розвитку економіки і створення теоретичного аналога реальних економічних процесів із повною й точною імітацією таких. Адекватність означає максимальне наближення теоретичної моделі до сталих, суттєвих закономірностей і тенденцій розвитку. При цьому під теоретичною моделлю прогнозу слід розуміти модель, що практично реалізується і є формою наукового відображення дійсності.

Адекватність передбачає врахування ймовірнісного, стохастичного характеру розвитку процесів. Це означає необхідність оцінки сталих і можливих відхилень розвитку об'єкта від панівних тенденцій, визначення обл. розсіювання.

Принцип альтернативності прогнозування впливає з можливості розвитку економіки та соціально-економічних процесів у різних напрямках (траєкторіях), за різних взаємозв'язків і структурних співвідношень. Головна проблема практичного втілення цього принципу полягає в тому, щоб відокремити ті варіанти розвитку, які можуть бути здійснені, від тих, які неможливо реалізувати. Найбільшу ймовірність реалізації має екстраполяційна альтернатива, оскільки вона виходить зі збереження сталих умов і тенденцій. Однак це не означає, що екстраполяційний варіант завжди є ліпшим. Побудова екстраполяційної альтернативи уможливорює встановлення "точки відліку" для інших альтернатив. Реалізація неекстраполяційних альтернатив передбачає необхідність цілеспрямованого впливу на розвиток процесів.

Методами прогнозування називають сукупність прийомів і оцінок, що дають змогу на підставі аналізу ретроспективних внутрішніх і зовнішніх зв'язків, притаманних об'єкту, а також їхніх змін зробити достатньо вірогідне судження щодо майбутнього розвитку об'єкта. Вибір методів прогнозування здійснюється згідно з характером об'єкта та вимогами, які висуваються до інформаційного забезпечення прогнозів. Особливість прогнозування у тому, що одночасно можна використовувати декілька методів. Від оптимального вибору методу багато в чому залежить якість розробленого прогнозу та його помилка.

Попри всю різноманітність методів прогнозування, їх (за ступенем формалізації) можна об'єднати в дві групи: інтуїтивні й формалізовані.

Інтуїтивні (експертні) методи базуються на використанні експертної інформації. Ними користуються тоді, коли: бракує чітких тенденцій розвитку об'єкта; прогнозуються процеси, які не мають історичних аналогів; іншими методами прогнозування неможливо формалізувати оцінювання впливу на розвиток об'єкта багатьох факторів. Експертні оцінки

дають змогу встановити ступінь складності й актуальності проблеми, визначити основні цілі та критерії, виявити фактори і взаємозв'язки між ними, обґрунтувати переважні альтернативи розвитку.

До *формалізованих методів* прогнозування належать методи прогнозоної екстраполяції і моделювання. Використання формалізованих методів доцільне за наявності достатньої фактографічної інформації і чіткої тенденції розвитку об'єкта прогнозування.

Методи екстраполяції базуються на припущенні того, що закономірність (тенденція) розвитку об'єкта в минулому буде незмінною протягом певного часу і в майбутньому. Однак оскільки в дійсності тенденція розвитку може змінюватися, то прогнозні результати слід розглядати як імовірнісні. Залежно від особливостей змін рівнів у динамічних рядах екстраполяції можуть бути простими і складними.

Складні методи екстраполяції можна поділити на два типи: адаптивні й аналітичні. Адаптивні методи прогнозування ґрунтуються на тому, що процес їх реалізації полягає у визначенні наступних у часі значень прогнозного показника з урахуванням ступеня впливу попередніх рівнів. До них належать методи ковзної і експоненціальної середніх, метод гармонійних ваг, авторегресія. В основу аналітичних методів прогнозування (кривих зростання) покладено принцип одержання за допомогою методу найменших квадратів оцінки детермінованої компоненти, що характеризує основну тенденцію.

Особливе місце в сучасному прогнозуванні належить методам багатфакторного моделювання – логічного, інформаційного, статистичного. Методи інформаційного моделювання є специфічною галуззю прогнозування. Найбільш поширеними є методи прогнозування, засновані на статистичному моделюванні.

Прогнози розробляються на макрорівні, на рівні регіонів і галузей. Комплексні прогнози й плани соціально-економічного розвитку ґрунтуються на системі демографічних, економічних, науково-технічних, соціальних, зовнішньоекономічних і регіональних прогнозів і планів, а також на намірах інституціональних одиниць та довгострокових контрактах.

Економічні прогнози стають вирішальною базою для формування державного бюджету й здійснення грошово-кредитної політики. Економічні прогнози й плани розглядаються і схвалюються урядом разом з державним бюджетом. Основними функціями прогнозування є: науковий аналіз процесів і тенденцій (здійснюється в три стадії: ретроспекція, діагноз, проєкція); дослідження об'єктивних зв'язків соціально-економічних явищ; оцінювання об'єкта прогнозування; виявлення альтернатив розвитку. Особлива значущість надається розробці фінансових програм і фінансової політики, прогнозуванню попиту, інвестицій, структурним змінам. Головна увага приділяється прогнозуванню платіжного балансу, цін, валютного курсу, ситуації в грошово-кредитному секторі, державних операцій при формуванні державного бюджету, інфляції.

Для успішної реалізації прогнозів необхідно забезпечити дві вимоги: по-перше, дотримання єдиних принципів формування прогнозів на різних рівнях прогнозної роботи і, по-друге, дотримання прийнятої у світовій практиці послідовності.

Прогнози для національної економіки можуть розроблятися як державними, так і недержавними організаціями. Прогнозування є одним з вирішальних наукових факторів формування стратегії і тактики економічної політики держави. Що вищий рівень соціально-економічного прогнозування в суспільстві, то вища й ефективність цілеспрямованого впливу держави на перебіг соціально-економічних процесів.

Сучасний стан національної економіки зумовлює необхідність подальшого вдосконалення системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку й запровадження стратегічного планування роботи в органах державної влади, яке передбачає планування заходів з розробки прогнозних і програмних документів, з реалізації та контролю за їх виконанням. Такі заходи визначають цілі соціально-економічного розвитку держави й шляхи їх досягнення. Тому дуже важливими для держави є проблема формування ефективної, впливової, науково обґрунтованої, забезпеченої необхідними ресурсами державної політики захисту національних інтересів, її практична імплементація (особливо в середньо- і довго-

строковій перспективі), а також здійснення ефективного державного управління у цій специфічній сфері. Для цього в нашій країні розроблена система базових документів із стратегічного планування соціально-економічного розвитку України.

Система прогнозних документів економічного і соціального розвитку України складається з:

- прогнозів економічного і соціального розвитку України на середньо- та короткостроковий періоди;
- прогнозів економічного і соціального розвитку АР Крим, областей, районів і міст на середньостроковий період;
- прогнозів розвитку окремих галузей економіки на середньо-строковий період.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає державна стратегія соціально-економічного розвитку України?
2. Назвіть основні цілі розвитку національної економіки.
3. У чому полягає процес цілепокладання держави?
4. Назвіть відмінності стратегічних і тактичних цілей.
5. Як будується ієрархія цілей?
6. Поясніть сутність державного програмування.
7. Назвіть основні види програм та наведіть приклади.
8. Охарактеризуйте сутність державних цільових програм.
9. Чим спеціальні програми відрізняються від цільових?
10. Обґрунтуйте основні риси макроекономічного планування.
11. Чим індикативний план відрізняється від директивного?
12. Розкрийте сутність процесу прогнозування.
13. Назвіть види соціально-економічних прогнозів.
14. Які основні принципи прогнозування ви знаєте?
15. Які методи використовуються у прогнозуванні?

Список рекомендованої літератури

Герасименко В.П. Прогнозирование и планирование экономики: практикум / В.П. Герасименко. – М.: Новое знание, 2001. – 192 с.

Грабовецький Б.Є. Економічне прогнозування та планування: навч. посіб. / Б.Є. Грабовецький. – К.: Центр навч. л-ри, 2003. – 188 с.

Національна економіка: навч. посіб. / В.В. Білоцерківець, О.О. Завгородня, В.К. Лебедєва та ін.; за ред. В.М. Тарасевича. – К.: Центр учб. л-ри, 2009. – 280 с.

Г л а в а 7. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

7.1. Теорії суспільного добробуту та соціально-ринкової економіки.

Принципи соціальної ринкової економіки

Етапи первісного накопичення капіталу, становлення у європейських країнах капіталізму і вільного ринку супроводжувалися значним розшаруванням населення за рівнем доходів. Суттєві переваги механізму конкуренції, який звільняє економіку від неефективно господарюючих виробників, не затьмарили того факту, що сам по собі ринок індиферентний до соціальних питань і людського розвитку. З часом суспільство це зрозуміло. Крім Дж. Кейнса, який обґрунтував соціальну роль держави в економіці, інституціоналісти на початку ХХ ст. і в подальшому теж приділяли увагу соціальним явищам – психологічним, етичним, правовим, які впливають на економічну поведінку людей. Австрійський економіст Й. Шумпетер пропонував розроблення особливої теорії соціальної економіки. Американець Дж. Гелбрейт розробив теорію конвергенції ринкової і командної економіки, де державі належить значна соціальна роль. І навіть представник неокласики американський учений П. Самуельсон, який віддавав пріоритет розвитку ринку, теж визнавав роль держави у знятті соціальних обмежувачів (безробіття й інфляції) зростання національного продукту. Проте найбільш насиченим соціальним

змістом відрізняються два європейські різновиди ринкової економіки – скандинавська модель держави загального добробуту і соціально-ринкове господарство Німеччини.

Основи *моделі держави загального добробуту* було закладено після Великої Депресії ХХ ст., коли у Швеції почала стверджуватися соціал-демократична ідеологія. Молоді представники стокгольмської школи економіки Даг Хаммаршельд (згодом став Генеральним секретарем ООН), Бертіль Улін і Гуннар Мюрдаль (Лауреати Нобелівської премії з економіки) та інші залишили академічну науку і очолили політичні партії і профспілки. Підґрунтям їх діяльності стали наукові праці, де вони незалежно від Дж. Кейнса обґрунтували роль держави в економіці і необхідність підтримки високого рівня зайнятості як умови швидкого розвитку країни. Це є типова ринкова модель, але з високим рівнем регулювання соціальної сфери, де найбільшу користь отримує середній клас. Вона була поширена і в інших скандинавських країнах. Основні положення теорії загального суспільного добробуту, які реалізуються у Швеції, Данії, Норвегії і Фінляндії до теперішнього часу, полягають у тому, що держава:

- здійснює активну соціальну політику, спрямовану на постійне зростання добробуту населення, забезпечення суспільної солідарності;

- поєднує комерційне підприємництво з ефективною системою соціального захисту громадян країни;

- здійснює активну кредитно-грошову та фіскальну політику (ставки податків – дуже високі, але прозорі й соціально спрямовані), а також регулювання зайнятості на ринку;

- розподіляє суспільні витрати, частка яких у ВВП досягає 60-70%; державний бюджет є головним інструментом соціальної політики.

Іншим напрямом соціально орієнтованої економіки є *соціальне ринкове господарство*. Термін запропонував професор А. Мюллер-Армак для визначення змісту переходу від воєнно-командної економіки Німеччини до мирної, але найбільший теоретичний внесок зробив інший німецький економіст В. Ойкне. Згодом поняття соціального ринкового господарства перетворилося на концепцію нового економічного ладу для

ФРН, яку було реалізовано у 50-х рр. ХХ ст. під керівництвом Л. Ерхарда, міністра економіки в уряді К. Аденауера. Його мета – досягнення високого рівня добробуту для переважної більшості громадян за умови економічних свобод і на основі конкурентного ладу. Запропонована концепція підтримувала ринок і вільне підприємництво, але не визнавала ринкового свавілля. Вона заперечувала як “державний дирижизм”, тобто пряме втручання в економіку, що обмежує свободу громадян, так і традиційний лібералізм А. Сміта з роллю держави як “нічного сторожу” й зловживання економічною владою.

Розглянемо основні принципи соціальної ринкової економіки. По-перше, основою національної економіки є ринок; приватна власність, яка забезпечує індивідуальні інтереси громадян, свободу вибору роду занять і професії, пересування, укладення договорів, об’єднань; відкрита і ефективна конкуренція. Захист приватної власності є конституційним елементом і передумовою ефективного використання обмежених ресурсів. По-друге, міцна держава коректує вади ринку, здійснює антимонополюну політику, нагляд за недопущенням зловживань, забезпечує конкурентний порядок, фінансову стабільність. А найголовніше – вона забезпечує соціальний порядок, сутність якого – створення законодавчих й інституційних умов для реалізації принципу суспільної солідарності, соціальне партнерство в економіці. Основним напрямом функціонування ринкової економіки є задоволення зростаючих потреб людей, захист їх від життєвих ризиків, створення рівних можливостей доступу до економічного життя і соціальних благ. По-третє, запорукою гармонії інтересів суспільства, окремих громадян і підприємств є економічна і політична демократія. Держава і суспільство підтримують незалежних політиків, суспільну думку і вільних громадян, які є відповідальними за свої дії. Держава створює умови для розвитку громадянського суспільства.

Соціальна ринкова економіка має свої різновиди.

Континентальна система, або система Бісмарка, названа на честь автора й творця німецької системи соціального страхування (Німеччина, Австрія, Бельгія, Нідерланди, Франція, Люксембург), характеризується обсягами перерозподілу

ВВП через держбюджет понад 50 %, значними суспільними витратами та внесками роботодавців до страхових фондів, розвинутою системою соціального партнерства, орієнтацією на повну зайнятість населення. Німецька система відрізняється наявністю різних медичних фондів державного обов'язкового страхування (з метою демонополізації), а також децентралізацією охорони здоров'я, значною роллю регіонів.

Англосаксонська система, або система Беверіджа, на честь англійського економіста-реформатора системи соціального забезпечення (Велика Британія, Ірландія, Канада), передбачає рівень перерозподілу ВВП менше 40 %, пасивну державну політику зайнятості, високу частку приватних і громадських організацій у наданні соціальних послуг, але державну систему охорони здоров'я за рахунок прямих податків.

Середземноморська система (Греція, Іспанія, Італія) проводить поки ще обмежену адресну соціальну політику, спрямовану на соціально вразливі верстви населення, хоча державні витрати на освіту і медицину за останні 40 років стрімко збільшуються. Ці країни перебувають на етапі створення національних систем охорони здоров'я і обов'язкового державного страхування. Значну роль відіграють різні форми неофіційної оплати за соціальні послуги, що робить їх схожими на постсоціалістичні країни.

В Україні перехідна економіка стартувала з командної системи з її монополізмом державної власності і набула, на жаль, дуже значного впливу вітчизняної олігархії. У 90-ті р.р. ХХ ст. українські вчені, природно, захоплювалися аналізом становлення інститутів ринку, ринкової інфраструктури і конкуренції, бо ми йшли від системи, яка виключала підприємництво взагалі. Проблеми соціального розвитку залишалися на "потім", тим більше, що довготривалим виявилось неприйняття спадщини зрівнялівки в отриманні доходів. Проте тепер, коли розшарування населення в Україні досягло апогею і у повний зріст постала проблема переходу до інноваційно-технологічного розвитку на основі інтелектуального капіталу, багато вчених звертаються до принципів соціальної ринкової економіки, яка виникла теж як антипод воєнно-командної, надто централізованої економіки

Німеччини. Крім того, ми ментально і географічно близькі до християнських цінностей. Сучасні українські і російські вчені Л. Безтелесна, О. Грішнова, В. Гесць, Й. Дискін, А. Колганов А. Колот, Е. Лібанова, Р. Нурєєв, Л. Шевченко вже розглядають проблеми не тільки економічної, але й соціальної модернізації економіки, враховуючи як наші особливості, так і досвід країн, де теорії суспільного добробуту та соціально-ринкової економіки вдало втілюються в практику.

7.2. Основні пріоритети та показники соціального розвитку національної економіки. Стан соціальної сфери України

У світовій практиці існують різні підходи до поліпшення матеріального і духовного становища громадян.

Країни азійського й тихоокеанського регіону з економікою “наздоганяючого” розвитку (Китай, Індія, Філіппіни, Тайвань, Малайзія, Таїланд та інші) спираються на ідеологію, яка розглядає соціальний розвиток як проміжну мету. Пріоритетом стає підвищення цінової конкурентоспроможності робочої сили, прискорене просування дешевшого продукту на міжнародному ринку заради могутності держави, заохочення інвесторів. Частка заробітної плати у цих країнах становить лише 25-35%; у Європі – в середньому понад 50%; у США і Японії – 55,5 і 51,6% відповідно. Деякі науковці і політики України заради конкурентоспроможності теж пропонують навіть наповняти країну іммігрантами, які згодні працювати за невелику винагороду. Але відповідно до виробничих функцій Кобба-Дугласаї Д. Кларка, обсяг національного доходу залежить не тільки від праці, а й капіталу, від темпів НТП й ефективної підприємницької діяльності, інновацій та інвестицій у наукомістськй виробництва.

Другий підхід розвиває попередній і розглядає зростання добробуту як похідний процес і наслідок тривалого економічного зростання, за рахунок жертв кількох поколінь. Вона теж орієнтована на азійську економіку та на приклад індустріалізації за часів СРСР, на пріоритет матеріального виробництва й

адекватну структуру експорту. Проте після 30 років сталих темпів економічного зростання Китай значно відстає від розвинених країн за показником ВВП на душу населення. До того ж він належить до найбільш авторитарних режимів світу, який має проблеми з правами людини. У шкалі людського розвитку Китай посідає за даними доповіді ООН 2010 р. лише 89 місце (Україна – 69 місце). Аналогічно тільки 92, 97, 119 місця посідають, відповідно, Таїланд, Філіппіни, Індія. А провідною країною є Норвегія, де людина розглядається як найвища цінність. За рівнем освіти Україна навіть випереджає країни “наздоганяючого” розвитку, наближається до найбільш розвинених країн світу. Наша практика також показує, що показник економічного зростання потребує урахування розподілу ВВП. В Україні, крім науковців, точку зору щодо первісного розвитку матеріального виробництва порівняно з інвестиціями в людину активно лобюють представники великих фінансово-промислових груп та інші роботодавці.

Третій підхід до соціальних пріоритетів пропагує значне підвищення доходів громадян і внутрішнього попиту, досягнення високого рівня добробуту людини та її розвиток, створення умов для її творчої самореалізації. Розвинені країни мають це за пріоритет економічного прогресу. Соціальний розвиток у даному вимірі є умовою економічного розвитку.

Конкретні орієнтири реалізації програм соціального розвитку відображають її показники. Крім відомих макроекономічних вимірювачів – *особистого доходу*, а також *доходу, що є в розпорядженні особи*, існують інші.

Рівень життя відображає кількісні параметри споживання матеріальних благ та послуг (забезпеченість населення промисловими продуктами, продуктами харчування, житлом, набором послуг), доходи на душу населення, реальна заробітна плата, доходи від вторинної зайнятості, дивіденди, проценти по вкладях, пенсії, допомоги, стипендії. Під час економічного спаду (1990-1999 рр.) реальні доходи в Україні знизилися; у 2004-2008 рр. (до кризи) спостерігалось їх підвищення; у 2009-2010 рр. – знову зниження.

Якість життя охоплює рівень життя, а також якісні

вимірювачі – умови та охорону праці, середню тривалість життя, доступність інформації, фізичний та духовний розвиток людей, забезпечення їх прав, особистої та суспільної безпеки, здорове довкілля та ін. При низькій якості життя загострюються проблеми безпеки людського розвитку, доступу до соціально-культурних цінностей, поширення соціальних хвороб – туберкульозу, наркоманії, СНІДу.

Проміжним показником є індекс споживчих настроїв (ІСН). Він визначається за допомогою досліджень очікувань домашніх господарств та їхньої оцінки свого добробуту. Підвищення у серпні 2010 р. цін на газ для населення і очікування високих цін на комунальні послуги призвели до різкого скорочення ІСН.

Наступні три показники соціального розвитку пов'язані зі ступенем диференціації у розподіленні доходів:

а) “крива Лоренца” (рис. 2) показує фактичне розподілення доходів (заштрихована ділянка ОСА між бісектрисою та кривою Лоренца). Чим далі розташована крива від бісектриси, тим більше нерівність;

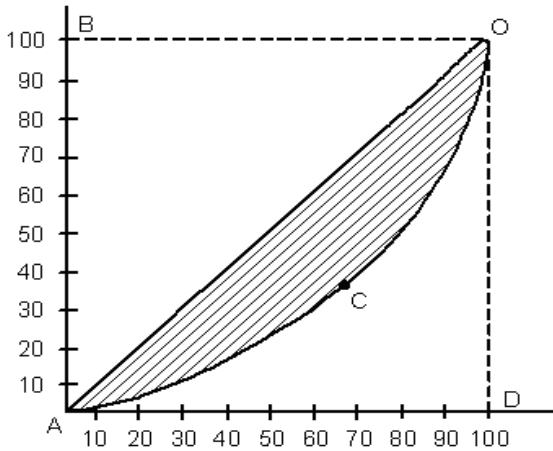

Рис. 2. Крива Лоренца, де А → D частка в загальній чисельності населення; А → В частка в національному доході

б) *коефіцієнт концентрації доходів – індекс Джині* – величина відхилення фактичного розподілу доходів населення від лінії їх рівномірного розподілу; він змінюється від 0 до 1 і розраховується таким чином:

$$K_{\text{Дж}} = \frac{\text{заштрихована площа OCA}}{\text{трикутник OAD}};$$

в) *децильний (квартильний, квинтильний) коефіцієнт* виражає співвідношення між середніми доходами 10 (25, 20) % найбагатших громадян та середніми доходами 10 (25, 20) % найбідніших. За даними Держкомстату України за 2010 р. він дорівнює 5,4:1, але відповідно до непрямих оцінок, з урахуванням тіньових доходів, – 30:1 (для порівняння у Європейському Союзі – 6:1).

Брутальне порушення прав більшості населення на доступ до ресурсів, національного багатства є головною причиною абсолютної та відносної бідності населення.

Абсолютна бідність – стан, коли доходи індивіда нижчі за мінімальні законодавчі норми для даного суспільства – мінімальної заробітної плати і прожиткового мінімуму. Згідно з Державним бюджетом України на 2011 р. з 1 січня прожитковий мінімум дорівнює 894 грн (з 1 грудня – 953 грн), а мінімальна заробітна плата – 941 грн (з 1 грудня – 1004 грн). Водночас, середньомісячні сукупні витрати однієї сім'ї у 2010 р. становили 3308 грн щомісяця. Понад 20% населення мають середньодушові доходи, які нижчі за прожитковий мінімум, а за критерієм бідності, встановленим Світовим банком (денне споживання людини на 3 долари), – майже 70% населення. Абсолютно бідними також є ті домогосподарства, які або не мають набору з трьох найпоширеніших товарів тривалого використання (кольорового телевізора, пральної машини, холодильника) чи позбавлені нормальних житлових умов, або для яких коефіцієнт Енгеля (частка витрат на продовольство в загальному обсязі витрат домогосподарств) перевищує 60%, або калорійність харчування є меншою за раціональні норми. Середньостатистичний українець знаходиться на межі ризику. За даними

Держкомстату України, якщо у 2009 р. він витрачав на їжу та безалкогольні напої 50,4 % доходів, то у 2010 р. – 51,5%. Абсолютна бідність в Україні розповсюджена навіть серед працюючого населення. Багато сімей у злиднях, де є дві або більше дитини чи два пенсіонера. За даними уповноваженої Верховної Ради з питань прав людини пенсії практично у 9 млн пенсіонерів у 2010 р. не перевищували 1 тис. грн. Низький рівень доходів є одним із чинників захворюваності та сучасної демографічної кризи.

Відносна бідність з'являється при порівнянні індивідом власних можливостей на даний час й у минулому або з можливостями інших громадян. Відносно бідними є ті, хто, не зважаючи на певний матеріальний достаток, відчувають обмеження в соціальній, культурній, політичній сферах, брак вільного часу і відпочинку: високо кваліфіковані наймані працівники у промисловості, лікарі, викладачі вишів, інші науковці, агрономи, іт-спеціалісти, суб'єкти малого бізнесу та інші. Відносна бідність щонайперше спонукає їх до еміграції.

Оцінку соціального стану країни суттєво доповнює рівень розвитку соціально-культурної сфери. До неї належать охорона довкілля, культура, освіта, охорона здоров'я, фізкультура та спорт, пасажирський транспорт та зв'язок, ЖКГ, соціальне обслуговування населення, рекреаційні послуги. Агрегованими показниками стану соціально-культурної сфери є *частка витрат на охорону здоров'я, освіту, науку і культуру у ВВП*. Протягом 2009-2011 р. на освітню галузь і медицину спрямовується, відповідно, 6 і 3,6% ВВП замість законодавчих 10%. Щоправда, частка витрат на охорону здоров'я у ВВП України не охоплює неформальні платежі медичним працівникам. Витрати на наукові дослідження у нашій країні у 2000-2007 рр. становили за даними ООН 0,9% ВВП, у Швеції – 3,7%. Україна лідирує навіть серед країн пострадянського простору за серцево-судинними і онкозахворюваннями, туберкульозом, хворобами системи кровообігу; поширені також травматизм та інвалідність. За даними доповіді ООН 2010 р. показник очікуваної тривалості життя при народженні в Україні складає 68,6 років – менше, ніж у Єгипті, Молдові, Гондурасі, Нікарагуа.

Показники і пріоритети соціального розвитку є орієнтирами для України, проте вона існує у глобалізаційному просторі і не може не враховувати світові тренди. Навпаки, ефективною є та соціальна політика, яка їм не суперечить.

7.3. Соціальна політика держави

Убезпечення людського розвитку передбачає ефективну соціальну політику. *Соціальна політика* – це державне регулювання, спрямоване на формування належної якості життя кожної людини, її розвитку та захисту прав, а також урахування та узгодження інтересів усіх соціальних груп населення при окресленні загальної економічної політики. У розвинених країнах існують різні моделі соціальної політики, які відображають певні теоретичні підґрунтя.

Консервативна модель найближча до вільного ринку, ґрунтується на економічному лібералізмі та передбачає стримування витрат на соціальні програми, стимулювання приватного бізнесу. Характерна для США і Великої Британії. *Соціал-демократична модель* спрямована на досягання соціальної справедливості у суспільстві, забезпечення соціальних гарантій бідним на основі перерозподілу значної частини грошових потоків через держбюджет. Характерна для повоєнного і сучасного розвитку скандинавських та інших країн Європи. *Модель соціальної ринкової економіки* охоплює три різновиди – континентальну, англосаксонську, середземноморську, які розглядалися раніше. *Патерналістська модель* означає, що держава повністю бере на себе регулювання умов життя людини, забезпечує їй значні гарантії її добробуту. Зворотній бік – зайва зрівнялівка, відсутність ресурсу підприємництва, часто – формування психології утриманства у молоді, її орієнтир на доходи батьків. Панувала у СРСР.

Одним із напрямів соціальної політики є *державна політика зайнятості*, спрямована на підтримання рівноваги сукупного попиту і сукупної пропозиції на ринку праці, ліквідацію циклічного безробіття, утримання природної зайнятості. До неї належать:

– удосконалення трудового права, виходячи не з декларацій, а реальних економічних відносин; забезпечення діючих державних гарантій адекватним механізмом їх реалізації;

– всебічне стимулювання економічного зростання, ділової активності, що забезпечує додаткові робочі місця. Неприпустимими є такі перепони для підприємництва, які існують в Україні;

– точний статистичний облік рівня безробіття, виявлення прихованого безробіття. За даними Держкомстату України у 2010 р. рівень безробіття складав 8,8% від осіб працездатного віку (у 27 країнах Європи – 9,6%), за неофіційними даними – від 30 до 60% у різних регіонах. При цьому чимало офіційно зареєстрованих безробітних насправді працюють, не платять податків та претендують на допомогу з безробіття. Найболючіша тенденція ринку праці в Україні – наміри молодих робітників працювати без трудової книжки;

– організація перепідготовки кадрів відповідно до потреб НТП, працевлаштування, зменшення структурного безробіття. У великих містах України працює 9 центрів перекваліфікації населення. Однак на відміну від інших країн у нас спостерігається структурне безробіття під впливом трансформаційного спаду 1990-1999 рр. і кризи 2008-2009 рр. За роки незалежності в Україні закрили 400 ПТУ, ринок праці переповнений юристами й економістами, але роботодавці шукають кваліфікованих робітників (зокрема, токарів, фрезерувальників, верстатників широкого профілю, ковалів, слюсарів-інструментальників, електрогазозварників, інженерів). Тому важливу роль грає реформа освіти;

– покращення соціального захисту безробітних, організація суспільних робіт, пряма і непряма фінансова допомога. Здійснюється особам, які реєструються на біржах праці. В Україні її функції виконує державна служба зайнятості.

Важливою складовою соціальної політики є державна політика доходів населення. Спрямована насамперед на запобігання поляризації суспільства, стримування невиправданого розшарування рівня життя за допомогою прогресивного оподаткування доходів громадян і перерозподілу надходжень через

держбюджет. Головна запорука схожих перетворень в Україні – це відокремлення бізнесу від влади та соціалізація економіки. Важливим елементом державного регулювання є також механізм мінімальної заробітної плати, яка є державною соціальною гарантією, обов'язковою для підприємств усіх форм власності, а також фізичних осіб, хто використовує працю найманих робітників. На основі зростання мінімальної заробітної плати збільшується решта доходів. Законодавством багатьох країн передбачається також виплата допомоги та субсидій, встановлення пільг. Світова практика свідчить про посилення тенденції виплати адресної допомоги тільки малозабезпеченим. Проте в Україні панує стара система пільг.

Державне регулювання доходів також включає до себе перевищення темпів зростання продуктивності праці над темпами зростання заробітної плати. Вона характерна для Японії, колишнього СРСР, у 2001-2009 рр. – для країн Європейського Союзу (у відповідь на виклики глобальної економіки). Однак в Україні за 2000-2009 рр. щорічні темпи зростання реальної заробітної плати становили 19,2%, а темпи зростання продуктивності праці – 7,2%, тобто в 2,7 рази нижче. Це стримує інвестиції, економічне зростання й модернізацію економіки. В Україні у кризовому 2009 р. здійснювалась індексація заробітної плати працівників бюджетних установ як вимушений крок, коли зростання доходів населення фактично було заморожене.

Суттєвим напрямом державного регулювання доходів є також боротьба з корупцією і тіньовими доходами. Залежно від їх видів можуть застосовуватися різні методи – адміністративні (наприклад, урядові програми запобігання корупції та контрабанди на митниці, виявлення виплати заробітних плат у “конвертах”), правові (удосконалення законодавства, судової системи), економічні (удосконалення фіскальної, кредитно-грошової політики, стимулювання прозорості малого і середнього бізнесу). Зазвичай найбільший ефект дає поєднання всіх методів. Нагальним питанням для сучасної України є політична воля вищих ешелонів влади до боротьби з тіньовою економікою; подолання монополізму, несумлінної конкуренції і непрозорості ринку; розвиток громадянського суспільства, яке здатне впливати на

макрорішення й протидіяти олігархічно-клановій економіці.

Ще одним напрямом соціальної політики є *розвиток соціально-культурної сфери*, галузі якої безпосередньо впливають на забезпечення людського розвитку, мають своїм безпосереднім адресатом людей, їх матеріальні, фізичні та духовні потреби. Вони виступають об'єктом ціннісних оцінок з боку держави та суспільства. Міжнародні організації та конституції багатьох країн відносять до невід'ємних прав людини доступність медичного обслуговування, освіти, культурних благ.

Політика в охороні здоров'я, освіти і культури має спиратися на світові закономірності. Перша з них – посилення ролі суспільного сектора медицини і освіти, який охоплює державний і недержавний некомерційний сектори. За даними ОЕСР зростання частки державної охорони здоров'я у загальних витратах на галузь у 1960-2008 рр. становило від 23,5% у Іспанії; до 101,3% у США. Частки державної освіти і охорони здоров'я у соціально спрямованих європейських країнах дорівнюють понад 80% від загального обсягу послуг. Значна роль неурядового некомерційного сектора: він коригує ринок, пом'якшуючи його вади та посилюючи переваги, і він же виправляє вади державного регулювання. Громадські інститути забезпечують додаткове недержавне фінансування і заповнюють неприбуткові ніші ринку освітніх, медичних та культурних послуг на регіональному рівні. Вони проявляють солідарність із особливими споживачами, які об'єктивно не в змозі конкурувати з іншими членами суспільства в отриманні цих послуг (інваліди, незаможні, ВІЛ-інфіковані, наркомани, алкоголіки, люди, що помирають). За кордоном некомерційні громадські організації проводять некомерційний маркетинг, пропагують освіченість та здоровий спосіб життя, культурні цінності, лобіюють за допомогою “своїх” депутатів у парламенті рішення, необхідні для покращення здоров'я, освіти, культури людей. У США в некомерційному секторі зосереджені 75% усіх оркестрів, 75% художніх, 60% історичних та 40% наукових музеїв, 50% бібліотек. Дуже суттєва частка медичних клінік у Європі, які є власністю релігійних інститутів. Функціонування українських громадських організацій відрізняється від закордонних більшою залежністю від політич-

них чинників, тиску зацікавлених сторін, прихильності спонсорів. Хоча процес їх становлення триває. Так, міська рада жінок і клуб ділових жінок м. Луганська взяли під свою опіку відновлення денного стаціонару і поліклініки, які згоріли під час пожежі у 2010 р. Завдяки втручання міської ради жінок виділено перші кошти й закуплено партію медичного обладнання.

Активність держави і некомерційного сектора, неминучість їх поширення на ринку України пояснюється чітко вираженими *позитивними екстерналіями*, які надають освітні, культурні та медичні послуги не лише для індивідуумів, а й для суспільства загалом. Поведінка людини залежить не тільки від її особистої освіти, але й рівня освіти людей поряд з нею. Чим більше освічених та культурних людей, тим менше психічної захворюваності та злочинності, більше – політична активність під час виборів, правова грамотність, кращі – соціальні умови для розвитку демократії, добродійності й інших цінностей, які консолідують суспільство. Якщо більш здорові люди, то зменшується і кількість витрат на лікарняні Лісти, якіснішим стає людський капітал, вищим економічний прогрес та менш напруженою демографічна ситуація.

Подальше зростання активності держави в сучасному світі пояснюється також тим, що конституційні права мають бути фінансово забезпечені. Держава, на відміну від інших суб'єктів, якщо вона позбавлена олігархічного впливу, має змогу скорегувати розподіл соціальних благ та розширити їх доступність для незахищених верств населення, виявити зловживання. Крім того, на ринку медичних послуг державна присутність дозволяє знизити асиметрію інформації щодо якості лікування та локальний монополізм у віддалених регіонах. Врешті решт інвестиції у людський капітал особливо затребувані інноваційним розвитком, інформаційною економікою, соціальними наслідками глобалізації.

Інша закономірність розвитку соціально-культурної сфери – суттєве зростання середніх витрат на її розвиток, що потребує стримування їх непродуктивної частини, у тому числі бюджетних витрат. Наприклад, за 1960-2008 рр. частка витрат на охорону здоров'я у ВВП у Канаді, Швейцарії, Фінляндії, Ве-

ликій Британії, Австрії, Франції, США, Іспанії зросла за даними ОЕСР у 1,92; 2,2; 2,3; 2,9, 3,1 і 6 рази відповідно. Це зростання має такі чинники: запровадження дорогих медичних технологій; зростання витрат на розробку нових ліків, асиметрія інформації для пацієнтів і призначення зайвих процедур; агресивний маркетинг фармацевтичних компаній; старіння населення та поява нових хвороб. Суттєво збільшуються витрати на освіту. У 2007 р. у розрахунку на одного студента усіх форм освіти вони зросли загалом у країнах ОЕСР майже у 1,5 рази. Зростання обумовлено потребами постіндустріального суспільства в економіці знань та інформації, інтелектуальному капіталі.

Тому уряди запроваджують розподіл витрат на соціальну сферу між державою і отримувачами послуг (або філантропами). В медичній сфері його необхідність обумовлено також ситуацією “морального ризику”, коли пацієнт, знаючи, що за нього платить третя сторона (державна або страхова структура), не має обмежень щодо додаткових медичних послуг. Це сприяє збільшенню непродуктивних витрат. Через це у багатьох країнах поширені співплатежі за страхові медичні послуги. В освітній сфері перекладання частини витрат ВНЗ з держави на студентів та їхніх батьків обумовлено не тільки обмеженістю ресурсів, а й новими підходами до тлумачення рівності: ті, хто користується у майбутньому благами, повинні брати на себе принаймні частину витрат. Адже плата за навчання є ціною товару, який дорого коштує і в подальшому матиме високий попит. Як і в медицині, оплата деякої частини вартості навчання робить студентів більш розбірливими споживачами, що стримує витрати на освіту. Існує також можливість залучення коштів приватних фірм, які можуть оплачувати підготовку у ВНЗ потрібних їм фахівців.

Необхідність стримування стрімкого зростання непродуктивних витрат на охорону здоров'я і освіту в розвинених країнах породжує: партнерство і контрактні відносини між державою та навчальними закладами, лікарнями, сімейними лікарями; залучення ринкових інструментів для гальмування зайвих витрат; організацію конкуренції в межах суспільного сектора за бюджетні і позабюджетні кошти; розширення самостійності державних установ. У США, наприклад, за контрактами з

місцевою владою університети керують системою шкільних закладів, приватні фірми – закладами стаціонарної медичної допомоги. Для споживачів також посилюється можливість вибору освітніх та медичних послуг, міського транспорту, за допомогою державних ваучерів та сертифікатів.

Що стосується української освіти і медицини, то до комерціалізації підштовхують, з одного боку, постійно зростаючий попит населення на вищу освіту і якісну охорону здоров'я, а з другого – розквіт тіньової економіки, обмежені фінансові ресурси держави та їх розподіл не на користь соціальної сфери і пересічних громадян. Абсолютно природно, що ми змушені повертатися обличчям до прогресивних перетворень в охороні здоров'я і освіті. На початку 2011 р. підписано Рамкову програму партнерства Кабміну України з ООН на 2012-2016 рр., яка сприятиме реформам державного управління, судової системи, покращенню якості соціальної політики. Однак передумовою ефективних реформ в Україні є запобігання бідності населення й посилення соціальної справедливості.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягають основні принципи соціальної ринкової економіки?
2. Які основні пріоритети соціального розвитку національної економіки?
3. Чим відрізняється рівень життя від якості життя?
4. Назвіть основні показники розподілу доходів у суспільстві.
5. Які позитивні екстерналії для суспільства мають розвиток освіти, охорони здоров'я, культури?
6. Які світові закономірності діють у соціально-культурній сфері і яким чином це впливає на Україну?

Список рекомендованої літератури

Гвелесіані А. Вплив соціально-економічного розвитку на рівень диференціації доходів населення / А. Гвелесіані, І. Литвин // Економіка України. – 2010. – № 1. – С. 82-89.

Доповідь про розвиток людини 2010 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_RU_Complete.pdf.

Шевченко Л.С. Вища освіта: політика “розподілу витрат” та її ризики в Україні / Л.С. Шевченко // Економ. теорія та право. – 2011. – № 1(5). – С.

OECD Data [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/document/.html>.

Г л а в а 8. СТРУКТУРНА ТА ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА

8.1. Структурна політика держави

Структурна політика держави – обґрунтування цілей та характеру структурних перетворень, визначення комплексу заходів з підтримки розвитку тих елементів економічної системи, які забезпечують економічне зростання та розв’язання соціально-економічних проблем. Структурна політика має забезпечувати раціональне використання національних ресурсів; розширене відтворення суспільного виробництва та піднесення його ефективності; підвищення життєвого рівня населення.

Існує два типи структурної політики: пасивна та активна. Пасивна структурна політика полягає в тому, що держава створює правову базу для вільного переливання капіталу та праці з одних галузей в інші, але безпосередньо не втручається в інвестиційні процеси. При активній структурній політиці держава широко застосовує державні важелі для прискорення прогресивних структурних зрушень. Активна структурна політика визначає пріоритетні сфери і галузі, посиляючись на такі критерії: експортний потенціал галузі; перспективи попиту на продукцію галузі на внутрішньому ринку; мінімізація ресурсомісткості виробництва; розв’язання проблеми зайнятості населення; вирішення екологічних проблем та ін.

Пріоритетами структурної політики в Україні є:

- ліквідація диспропорцій у народному господарстві, на-

лагодження належної виробничої та соціальної інфраструктури;

- структуризація народногосподарського комплексу та підтримка конкурентоспроможних на світовому ринку галузей і виробництв з метою зміни міжнародної спеціалізації держави (переорієнтація народногосподарського комплексу з домінування ресурсо-, фондо- та енергомістких галузей на розвиток наукомістких та високотехнологічних галузей промисловості);

- кооперування, комбінування та інтегрування виробництв з метою найбільш плідного використання наявних потужностей підприємств (створення виробничо-територіальних комплексів із замкнутим виробництвом);

- удосконалення загальногосподарських та регіональних пропорцій між економічними районами, регулювання рівнів їх економічного і соціального розвитку;

- модернізація транспортної системи та оптимізація взаємодії залізничного, автомобільного, морського, повітряного і трубопровідного транспорту, а також формування розвинутого агропромислового комплексу і високо інтенсивного сільського господарства;

- максимальне використання переваг світового поділу праці та сприятливого географічного положення України.

Активна структурна політика держави мусить включати до себе такі напрями: стимулювання переливу капіталу з менш пріоритетних галузей у більш пріоритетні; розвиток нових галузей, які сприяють загальному підвищенню ефективності промислового виробництва та прискорюють упровадження досягнень НТП; сприяння розвитку галузей, які забезпечують значну частину експортної продукції; розвиток конкурентоспроможних на світовому ринку виробництв; згортання частини виробництв у депресивних галузях економіки; стимулювання інвестиційної, інноваційної та підприємницької активності виробництв.

Розрізняють методи прямого і непрямого (опосередкованого) впливу державного регулювання структури економіки.

Методами прямого регулювання є: система державних замовлень і закупівель; цільове фінансування окремих сфер діяльності та суб'єктів господарювання; централізовано встановлені ціни, дотації, субсидії, субвенції; методи правового регулювання.

Методами непрямого впливу на структуру економіки визнають: різноманітні кредитні пільги, метою яких є доступність залучення кредитних ресурсів через зниження відсоткових ставок; фінансування у формі дотацій, субсидій, інвестиційних надбавок, бюджетних позичок тощо; пільгове оподаткування (заохочення вкладень у відсталі галузі та регіони через податкові преференції); прискорена амортизація (підвищення норми списання основного капіталу, що сприяє його технічному оновленню); митна політика.

Складовою сучасної структурної політики української держави є прискорення розвитку малого підприємництва. Законом України “Про державну підтримку малого підприємництва” (№ 2063-III від 19.10.2000 р.) передбачено: створення умов для позитивних структурних змін в економіці України; сприяння формуванню і розвитку малого підприємництва, становлення малого підприємництва як провідної сили в подоланні негативних процесів в економіці та забезпечення сталого позитивного розвитку суспільства; підтримка вітчизняних виробників; формування умов для забезпечення зайнятості населення України, запобігання безробіттю, створення нових робочих місць.

Напрямами державної підтримки малого підприємництва в Україні визнано:

- 1) формування інфраструктури підтримки і розвитку малого підприємництва, організація державної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів малого підприємництва;

- 2) встановлення системи пільг для суб'єктів малого підприємництва;

- 3) запровадження спрощеної системи оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності;

- 4) фінансово-кредитну підтримку малого підприємництва;

- 5) залучення суб'єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, здійснення поставки продукції (робіт, послуг) для державних та регіональних потреб.

У Законі України “Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні” (№ 2157-III від

21.12.2000 р.) визначено основні завдання сприяння розвитку малого і середнього бізнесу в Україні, а саме:

- створення державної системи забезпечення розвитку та підтримки малого підприємництва;
- створення належних умов розвитку малого підприємництва в регіонах;
- сприяння створенню нових робочих місць суб'єктами малого підприємництва;
- підтримка ділової та інвестиційної активності, розвиток конкуренції на ринку товарів та послуг;
- залучення до підприємницької діяльності жінок, молоді, пенсіонерів та інших верств населення;
- активізація фінансово-кредитних та інвестиційних механізмів, пошук нових форм фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва;
- формування регіональної інфраструктури розвитку та підтримки малого підприємництва;
- створення умов для розвитку малого підприємництва у виробничій сфері, в тому числі на базі реструктуризованих підприємств.

Треба визнати, що існує багато чинників, які заважають розвитку малого підприємництва і які слід подолати. Серед них: збільшення адміністративних бар'єрів (реєстрація, ліцензування, сертифікація, системи контролю і дозвільної практики, регулювання орендних відносин тощо); відсутність реальних та дієвих механізмів фінансово-кредитної підтримки; надмірний податковий тиск і обтяжлива система звітності; невпевненість підприємців у стабільності умов ведення бізнесу; надмірне втручання органів державної влади в діяльність суб'єктів господарювання.

Структурна перебудова економіки здійснюється державою через інвестиційну та інноваційну політику.

8.2. Інвестиційна політика. Інвестиційний клімат

Державна інвестиційна політика являє собою комплекс правових, адміністративних та економічних заходів держави,

спрямованих на поширення та активізацію інвестиційної діяльності. Загальні правові засади інвестиційної політики в Україні визначає Закон “Про інвестиційну діяльність” (№1560-ХІІ від 18.09.1991 р.).

Основними напрямми державного регулювання інвестиційної діяльності є:

- регулювання сфер і об’єктів інвестування, яке визначає загальні вимоги до їхнього вибору, а також формує пріоритетні напрямми інвестування;

- податкове регулювання інвестиційної діяльності, що забезпечує спрямування інвестицій у пріоритетні сфери економіки шляхом установлення відповідних податкових ставок і податкових пільг;

- регулювання інвестиційної діяльності шляхом надання фінансової допомоги та проведення відповідної кредитної політики;

- регулювання амортизаційної політики (впровадження прискореної амортизації, що поширюється на окремі галузі економіки, елементи основних фондів, види устаткування);

- регулювання участі інвесторів у приватизації (право участі в приватизації окремих підприємств і об’єктів незавершеного виробництва, надання права власності на земельну ділянку, на якій розміщено об’єкт інвестування, придбання акцій);

- визначення особливостей регулювання фінансових інвестицій порівняно з реальними інвестиціями;

- експертиза інвестиційних проектів (інвестиційні проекти повинні сприяти створенню нових робочих місць на підприємствах; супроводжуватися впровадженням сучасних або перспективних і екологічно безпечних видів технологій; сприяти зниженню енерговитрат на одиницю продукції; орієнтуватися на найраціональніше використання сировинної бази України; бути конкурентоспроможними на міжнародних ринках;

- забезпечення захисту інвестицій (інвестиції не можуть бути безплатно націоналізовані або реквізовані).

Державне регулювання інвестиційної діяльності включає до себе управління державними інвестиціями, що здійснюється республіканськими і місцевими органами державної влади й

управління шляхом: 1) планування; 2) визначення умов і виконання конкретних дій по інвестуванню бюджетних і позабюджетних коштів; 3) регулювання умов інвестиційної діяльності і контроль за її здійсненням усіма інвесторами та учасниками інвестиційної діяльності. Останнє передбачає: надання фінансової допомоги у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій, бюджетних позик на розвиток окремих регіонів, галузей, виробництв; державні норми та стандарти; заходи щодо розвитку та захисту економічної конкуренції; роздержавлення і приватизацію власності; визначення умов користування землею, водою та іншими природними ресурсами; політику ціноутворення; проведення державної експертизи інвестиційних програм та проектів будівництва та інших заходів.

Головним питанням державної інвестиційної політики є визначення пріоритетних сфер та об'єктів інвестування, які мають відповідати як стратегічним національним інтересам держави, так і тим невідкладним завданням, які випливають із сучасного стану та структури економіки.

Реалізація державної інвестиційної політики залежить від інвестиційного клімату в країні – сукупності чинників, які бере до уваги інвестор, ухвалюючи рішення щодо здійснення інвестицій. Вкажемо їх.

Інституційні: внутрішня і зовнішня політична стабільність, незмінна законодавча база та скоординована діяльність всіх органів державної влади, менталітет, ступінь державного втручання в економіку, культура.

Політичні: стабільність політичної системи, наявність/відсутність конфліктів між політичними опонентами, частота зміни урядів, кількість політичних скандалів, ступінь довіри до влади тощо.

Економічні: макроекономічна ситуація в країні; стан фондового ринку, банківської сфери, стабільність національної валюти, рівень інфляції; ринкова та інвестиційна інфраструктура; інформаційна відкритість і традиційність; якість та вартість робочої сили, наявність вільних трудових ресурсів, доступ до інших факторів виробництва; експортно-імпортні операції, ємність внутрішнього ринку та його потенціал, рівень податково-

го навантаження та наявність податкових стимулів до інвестування; купівельна спроможність населення; рівень криміногенних, екологічних та інших ризиків.

Соціально-психологічні: соціальний рівень розвитку суспільства, рівень кваліфікаційної підготовки робочої сили.

Основними напрямками формування сприятливого інвестиційного клімату в Україні є: лібералізація ділової та інвестиційної активності, розвиток ринку товарів та послуг; дерегуляція підприємницької діяльності, створення стабільної нормативно-правової бази з питань регулювання інвестиційної діяльності; поліпшення корпоративного та державного управління; залучення міжнародного капіталу з метою активізації інвестиційної діяльності; удосконалення фінансової системи; проведення антикорупційних заходів; мінімізація політичних ризиків.

8.3. Інноваційна політика. Національна інноваційна система

Перехід до інноваційного типу економічного розвитку безпосередньо пов'язаний з нагромадженням та ефективним використанням інноваційного потенціалу національної економіки як сукупності чинників інноваційного економічного розвитку, що охоплює рівні: 1) ресурсний (ресурсний потенціал) – сукупність ресурсів, використовуваних у певних соціально-економічних формах для виробництва інноваційної продукції, що задовольняє суспільні потреби; 2) результативний – результат реалізації наявних можливостей здійснення сучасного інноваційного процесу; 3) внутрішній – здатність економічної системи ефективно перетворювати ресурси на інноваційний продукт, сприймати і впроваджувати інновації.

З метою формування необхідних інституціональних умов для інноваційної діяльності, інтеграції наукової, інноваційної й виробничої сфер економіки, розвитку інноваційного підприємництва держава проводить *інноваційну політику*.

Відповідно до закону України “Про інноваційну діяльність” (№ 380-IV (380-15) від 26.12.2002 р.) головною метою державної інноваційної політики є створення соціально-еконо-

мічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоздатної продукції.

Напрями впровадження інноваційної політики:

1) *пряма фінансова підтримка інноваційних процесів:*

– безпосереднє фінансування утворення нових галузей, наукоємних виробництв тощо за рахунок коштів державного бюджету, зокрема на державних підприємствах;

– ініціювання створення та фінансування науково-дослідницьких програм, наукових центрів шляхом конкурсного відбору;

– надання безпроцентних чи пільгових позик та грантів;

– державне замовлення на інноваційні продукти;

– дотації за рахунок державного бюджету для визначених галузей, виробництв чи технологій;

– компенсація банківського процента цілком чи його частини в разі спрямування позики на фінансування інвестицій у технологічні інноваційні зміни;

– державні виплати провідним науковим центрам та науковцям;

– компенсація науково-дослідним установам витрат, пов'язаних з налагодженням інформаційного забезпечення (підключення до всесвітньої мережі “Інтернет”, організація передплати зарубіжних видань для бібліотек тощо);

2) *фіскальні пільги* для інноваторів, а саме: зниження ставок податку на прибуток підприємств; надання податкового кредиту інноваційним підприємствам; зменшення суми прибутку до оподаткування шляхом виключення з нього вартості досліджень чи освоєння нової технології; звільнення від певних від-

раховань до бюджету; звільнення від сплати податку на прибуток, який отримано власниками майнових прав інноваційних та венчурних фірм; відстрочка сплати імпортного мита чи звільнення від його сплати в разі ввезення товарів для реалізації інноваційного проекту; пільгова амортизація для фірм, що визна-

чені як інноваційні;

3) *удосконалення законодавства* про авторське право, патентних відносин (уведення системи сертифікації та стандартів, що заохочує споживання інноваційних товарів, тимчасовий дозвіл на монополію виробника інноваційних товарів та впровадника інноваційних технологій),

4) *упровадження інструментів підтримки інновацій*: економічних (надання державних замовлень підприємствам для гарантування компенсації витрат на фінансування інновацій), політичних (здійснення державного лобювання інтересів українських виробників інноваційної продукції на міжнародному рівні, застосування відповідного торговельного режиму і регулювання валютних курсів) та інфраструктурних (створення державної інформаційної інфраструктури, розширення доступу до інформаційних мереж та банків даних, бібліотек).

Державному регулюванню належить пріоритетна роль у становленні й розвитку національної інноваційної системи країни.

Інтеграційна й трансформаційна роль інноваційної сфери в сучасному нелінійному інноваційному процесі системного типу знаходить своє узагальнене теоретичне вираження в науковій концепції національних інноваційних систем (НІС), що сформувався наприкінці ХХ ст. в результаті дослідження проблем становлення економіки знань, і широко використовується представниками економічної науки як методологічне підґрунтя аналізу проблем соціально-економічного розвитку в умовах перетворення знань та інформації на вирішальні чинники суспільного прогресу.

Національна інноваційна система – це сукупність організаційних та інституціональних структур у державному та приватному секторах економіки у межах національних кордонів, активність та взаємодія яких ініціює, створює, модифікує та сприяє дифузії інновацій.

Національні інноваційні системи характеризуються доволі складною структурою. У більшості робіт, присвячених їх структуризації, переважає поділ НІС на організаційний та інституціональний складники (або рівні), які враховують елемен-

ти як приватного, так і державного секторів економіки.

Організаційний складник НІС – це сукупність взаємозалежних організацій державного і приватного секторів економіки, які безпосередньо беруть участь у системному інноваційному процесі, а саме: а) організації наукової сфери; б) спеціалізовані інноваційні організації; в) інноваційні й інноваційно активні фірми виробничої царини; г) організації інфраструктури інноваційної діяльності.

Складник інституціональний – комплекс інститутів, що забезпечують та регулюють інноваційну діяльність на національному рівні.

Вирізняють такі функціональні блоки НІС.

Перший функціональний блок НІС формують організації академічної, галузевої, вузівської, заводської науки державного і приватного секторів економіки, що здійснюють фундаментальні й прикладні наукові дослідження. Його головною функцією як структурного складника НІС є створення наукового продукту – новації, що має ринковий потенціал.

Другий функціональний блок НІС становлять спеціалізовані організації (структури) різних форм власності, що діють в інноваційній сфері. Це технопарки, галузеві кластери, які є формою науково-промислових комплексів, що належать до територіальної інноваційної інфраструктури, інноваційні центри, інноваційні бізнес-інкубатори, венчурні фонди та ін. Зазначені організації необхідно виокремлювати в особливий функціональний блок національних інноваційних систем, оскільки їх функціональне призначення є подвійним: а) вони можуть виступати безпосередніми учасниками усіх стадій інноваційного процесу, виконувати функції продукування, впровадження новацій, забезпечення рутинізації й дифузії нововведень, тобто здійснювати інноваційну діяльність на підставі інтеграції наукових, виробничих і ринкових чинників нововведень; б) зазначені організації виконують також функції інноваційної інфраструктури, спрямовані на створення необхідних умов для ефективної діяльності всіх учасників інноваційного процесу.

Саме специфічність ролі розглянутих організацій у сучасному інноваційному процесі, які здійснюють як інноваційну

діяльність, так і її інформаційно-організаційне обслуговування та підтримку, дає підставу для відокремлення їх в особливий функціональний блок НІС – спеціалізовані інноваційні організації.

Третій функціональний блок НІС становлять фірми різних форм власності, що діють у реальному секторі економіки й здійснюють інноваційну діяльність.

Четвертий функціональний блок НІС становлять організації, до функцій яких належить забезпечення сучасного нелінійного інноваційного процесу на базі інтеграції наукової, інноваційної й виробничої сфер економіки – організації інноваційної інфраструктури. Зміст поняття інноваційної інфраструктури слід трактувати у вузькому й широкому значенні. У вузькому – це інфраструктура інноваційної сфери економіки, представлена спеціалізованими інноваційними організаціями, що забезпечують інноваційний процес. У широкому розумінні інноваційна інфраструктура – це інфраструктура інноваційної діяльності, яка разом з організаціями інфраструктури інноваційної сфери включає до себе організації наукової, ринкової й виробничої інфраструктур, що забезпечують ефективну взаємодію суб'єктів інноваційного процесу, які діють у науковій, інноваційній і виробничій царинах економіки.

Важливим елементом національних інноваційних систем є їх п'ятий блок – інституціонально-функціональний, що забезпечує реалізацію призначення блоків НІС, їх взаємозв'язок і взаємодію в сучасному нелінійному інноваційному процесі в умовах певних політичних, економічних, соціальних, національних відносин, правил і норм, притаманних різним країнам. Його головними елементами є: нормативні акти державно-правового регулювання інноваційної діяльності, принципи по між фірмового інноваційного співробітництва, правила й норми корпоративного управління інноваційним процесом, інноваційна культура й інноваційне мислення.

В Україні здійснюється перехід до *інноваційної моделі соціально-економічного розвитку*. Її сутнісними характеристиками є:

- головний чинник економічного зростання – інновації як науково-технічне й соціально-економічне явище, результат

системного інноваційного процесу ринкового типу;

- основа досягнення господарюючими суб'єктами й суспільством у цілому цілей соціально-економічного розвитку – інноваційна діяльність як здійснення системного інноваційного процесу на підставі інтеграції наукових, виробничих і ринкових чинників нововведень;

- пріоритетна сфера економіки – інноваційна, головною функцією якої є трансформація наукових новацій на інноваційні продукти й технології на підставі інтеграції науки й виробництва;

- організаційно-інституціональна основа інноваційного розвитку економіки – національні інноваційні системи;

- ресурсна основа – інноваційний потенціал суспільства.

У контексті зазначених характеристик формування інноваційної моделі соціально-економічного розвитку суспільства являє собою комплексний науково-технічний і соціально-економічний процес перетворення: а) інновацій – на головний чинник економічного зростання; б) інноваційної діяльності – на пріоритетний вид економічної активності; в) інноваційної сфери – на найважливішу сферу економіки, розвиток якої є одним з головних об'єктів державної економічної політики; г) НІС – на провідний сегмент сучасного господарства.

Стан інноваційного розвитку економіки України відповідно до проекту “Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів” свідчить про існування широкого кола гострих проблем, подолання яких неможливе без ретельного визначення тих потенційних можливостей, які присутні в національній економіці і які мають стати опорними точками для переходу України на інноваційно-інвестиційну модель розвитку. Найважливішими з них є:

- наявність в Україні світового рівня людського капіталу і можливість його збільшення за рахунок повернення у вітчизняну економіку значної кількості українських зарубіжних “заробітчан”;

- багаті та диверсифіковані природні ресурси, включаючи мінеральні, земельні, водні, енергетичні та ін.;

- наявність потужного промислового потенціалу, який

забезпечує майже половину випуску товарів і послуг, більше 90% товарного експорту країни;

- наростання в останнє десятиріччя загальної тенденції до відновлення і збільшення обсягів промислового виробництва, особливо машинобудування;

- наявність наукових і виробничих досягнень світового рівня: ракетно-космічних технологій, літакобудування, матеріалознавства, виробництва штучних матеріалів тощо;

- вигідне географічне розташування стосовно транзиту ресурсів, товарів і переміщення людей.

До основних джерел фінансового забезпечення, які використовуються для гарантування науково-технічної та інноваційної діяльності, відносять: бюджетні асигнування, що виділяються на державному і регіональному рівнях; кошти спеціалізованих позабюджетних фондів фінансування НДДКР, які створюються підприємствами і місцевими органами управління; фінансові ресурси різних типів комерційних структур (комерційних банків, пенсійних фондів, інвестиційних компаній тощо); кредитні ресурси спеціально уповноважених урядом інвестиційних банків; кошти наукових, інноваційних та венчурних фондів; кошти наукових установ; іноземні інвестиції; власні кошти підприємств, у тому числі: прибуток, амортизаційні відрахування тощо.

8.4. Грошово-кредитна та фінансова політика

Основою реалізації структурної та інвестиційно-інноваційної політики є грошово-кредитна та фінансова політика держави.

Грошово-кредитна політика центрального банку (ЦБ) – це сукупність заходів, спрямованих на зміну грошової маси в обігу, обсягу кредитів, рівня процентних ставок та інших показників грошового обігу і ринку позикового капіталу з метою регулювання господарської кон'юнктури.

Методи грошово-кредитної політики ЦБ поділяються на дві групи – загальні, що впливають на грошовий ринок у цілому, та селективні, які регулюють конкретні види кредиту.

Загальні (“кількісні”) методи регулювання грошової маси і грошового ринку становлять: визначення норм обов’язкових банківських резервів; облікова (процентна) політика; рефінансування комерційних банків; операції з цінними паперами на відкритому ринку; підтримання курсу національної валюти; регулювання імпорту та експорту капіталу.

Норма обов’язкових резервів дозволяє розрахувати грошову суму, яку комерційний банк не має права давати в позику і зобов’язаний тримати на своєму рахунку в ЦБ.

Процентна (облікова) політика ЦБ здійснюється за допомогою маневрування ставкою міжбанківського кредиту, тобто процентом за кредит, який ЦБ надає всім іншим банкам у порядку рефінансування їхніх активних операцій.

Рефінансування комерційних банків тісно пов’язане з процентною політикою і означає кредитування комерційних банків у разі тимчасового дефіциту їхніх резервів.

Операції на відкритому ринку – найбільш гнучкий і тонкий інструмент контролю за пропозицією грошей. Визначаючи обсяг купівлі-продажу державних облігацій населенням та змінюючи рівень процентної ставки за кредит і обсяг попиту на позики, центральний банк впливає на величину кредитних резервів комерційних банків.

Політика підтримання курсу національної валюти в Україні реалізується шляхом валютних інтервенцій, тобто купівлі-продажу іноземної валюти на валютних ринках.

Регулювання імпорту та експорту капіталу необхідне через те, що вони супроводжуються припливом і відпливом іноземного капіталу і, відповідно, впливають на грошову масу в обігу. У зв’язку з цим НБУ застосовує: реєстрацію імпорту та експорту капіталу; установлення максимальних і мінімальних розмірів процентних ставок за іноземними депозитами в українських банках; установлення для осіб, які мають борги перед нерезидентами, обов’язкового безпроцентного вкладання певної частини від суми цих боргових зобов’язань в уповноважених банках України.

Селективними (“якісними”) методами грошово-кредитної політики ЦБ є:

- вибіркового контролю з боку ЦБ за розміщенням кредиту;
- регулювання споживчого кредиту – через встановлення ЦБ мінімальних початкових внесків і максимальних термінів повернення;

- особливі умови рефінансування експортних кредитів;
- облік процентних ставок по депозитах, головним чином – обмеження верхньої межі норми процента;

- пільговий переоблік векселів;
- встановлення маржі на одержання позики під цінні папери з метою попередження використання комерційного кредиту як фінансового інструменту спекуляцій на фондовій біржі;
- “моральне умовляння” – спроба ЦБ відкрито переконувати банки або широкі верстви населення здійснити певні позики.

Фінансова політика держави являє собою сукупність державних заходів, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і використання для виконання державою її функцій. Фінансова політика спрямована на формування максимально можливого обсягу фінансових ресурсів як матеріальної бази будь-яких перетворень, державних програм економічного і соціального розвитку та реалізації фінансової безпеки держави, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери.

Першочергові національні інтереси у сфері реалізації фінансової політики в Україні:

1) зміцнення фінансів суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб і домашніх господарств;

2) підвищення ефективності фінансової системи як регулятора економічних відносин шляхом розробки відповідного фінансово-економічного законодавства, що регулюватиме рух міжнародних фінансових потоків, діяльність митних і податкових служб, банківської системи та інших фінансово-інвестиційних інституцій, а також захищатиме фінансову систему від впливу кримінальних і терористичних угруповань;

3) удосконалення і розвиток грошово-кредитної системи з метою забезпечення грошовою масою і кредитами потреб економіки і населення, підтримка ліквідності й стабільності національної грошової одиниці;

4) забезпечення зміцнення фондового ринку та його інфраструктури, розвиток інститутів спільного інвестування, страхових та пенсійних фондів, вихід України на міжнародні ринки капіталів;

5) здійснення політики доходів, спрямованої на випереджаюче зростання платоспроможного попиту населення, подолання існуючого нині штучного заниження вартості робочої сили, а також неприпустимо низького рівня соціальних витрат, відновлення стимулюючої функції заробітної плати;

6) створення ефективної системи управління зовнішнім боргом.

Фінансова політика виявляється у: фінансовому законодавстві; системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів (найважливішими з яких є податки); перерозподілі фінансових ресурсів між окремими верствами населення, галузями діяльності, регіонами країни; структурі доходів і видатків бюджетів та ін.

Сукупність державних заходів по організації управління фінансовими ресурсами держави визначають фіскальною політикою. Вона включає до себе: мобілізацію, залучення необхідних грошових коштів, їх розподіл, забезпечення застосування цих коштів за призначенням.

Фіскальна політика застосовується у різних варіантах залежно від загальної економічної ситуації в країні і фази економічного циклу, в якій знаходиться економіка. В період економічного піднесення фіскальна політика має обмежувальну спрямованість, стримує параметри зростання в оптимальних межах. У період економічного спаду така політика носить розширювальний характер, спрямовується на перехід до економічного зростання. Між цими двома курсами є й третій шлях дій, що має назву стабілізаційної фіскальної політики.

Політика стабілізації – це дії уряду щодо регулювання фінансових потоків, грошового обігу з метою максимізувати обсяг ВВП і утримати при цьому безпечні межі інфляції та високий рівень зайнятості. Розрізняють автоматичну стабілізацію і таку, що регулюється. Остання передбачає застосування різних дискретних заходів, характер яких залежить від кон'юнктури.

Дискреційна фінансова політика – сукупність оперативних фінансових заходів уряду, що приймаються для доповнення або зміни постійно діючих правил, норм, звичаїв господарсько-го життя.

У період економічного занепаду *стимулююча дискреційна фінансова політика* може бути пов'язана із: 1) збільшенням державних витрат; 2) зниженням рівня оподаткування; 3) сполученням зростання державних витрат зі зниженням податкового тиску. Така фінансова політика фактично призводить до дефіцитного фінансування, але забезпечує скорочення спаду виробництва.

В умовах інфляції, що зумовлена надлишковим попитом (інфляційне зростання), обмежувальна (рестрикційна) фінансова політика здійснюється через: 1) зменшення державних витрат; 2) збільшення рівня оподаткування; 3) сполучення скорочення державних витрат із зростаючим податковим навантаженням. Така фінансова політика орієнтується на позитивне сальдо бюджету.

Інший варіант фінансової політики дозволяє в цілому обходитися без використання додаткових урядових заходів. Він представлений автоматичною фінансовою політикою, або політикою *автоматичних (умонтованих) стабілізаторів*. Вони включають до себе економічний механізм, який автоматично реагує на зміну економічного стану без необхідності обов'язкового урядового втручання. До головних вмонтованих стабілізаторів належить, перш за все, зміна податкових надходжень відповідно до змін динаміки і обсягу ВВП.

У період економічного піднесення автоматичне зростання податкових надходжень формує тенденцію до скорочення або навіть ліквідації бюджетного дефіциту і виникненню бюджетного “надлишку”, що, в свою чергу, сприяє зменшенню можливої інфляції. В період економічного спаду автоматичне скорочення податкових надходжень зумовлює бюджетний дефіцит, який стимулює подолання спаду.

Бюджетна політика держави як частина фінансової політики орієнтується головним чином на досягнення зрівноваженого бюджету, збалансованого за доходами і видатками про-

тягом всього бюджетного періоду, а також на подолання бюджетного дефіциту критичного рівня (коли дефіцит бюджету сягає десятків відсотків його обсягу, наближається до 10% ВВП).

Існують певні концепції бюджетної політики.

1. *Бюджет повинен бути збалансованим щорічно.* До недавня це було метою будь-якої фіскальної політики. Однак такий стан бюджету виключає або зменшує ефективність антициклічної, стабілізуючої спрямованості фіскальної політики.

2. *Бюджет повинен бути збалансованим в ході економічного циклу, а не за кожен рік.* Передбачається, що уряд здійснює антициклічний вплив і водночас прагне збалансувати бюджет, але не обов'язково щорічно, а, можливо, за декілька років.

Особлива проблема, що виникає при цьому, – це те, що спади і піднесення в економічному циклі можуть бути неоднаковими за глибиною і тривалістю.

3. *Метою державних фінансів є забезпечення збалансованості економіки в цілому, а не бюджету.* При цьому досягнення макроекономічної стабільності може супроводжуватися як усталеним позитивним сальдо, так і стабільним бюджетним дефіцитом. Збалансованість бюджету в даній концепції є другою проблемою.

Другу і третю концепції покладено в основу бюджетної політики, що орієнтована на помірний бюджетний дефіцит і спирається на розвинену і стабільну грошову систему країни.

8.5. Регіональна політика. Вільні економічні зони

Державна регіональна політика являє собою сукупність організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на поточні цілі держави та ефективний розвиток регіонів, раціональне використання ресурсів, створення сприятливих умов життєдіяльності людей, забезпечення екологічної безпеки довкілля тощо.

Об'єкти державної регіональної політики – це територіальні утворення, у межах яких здійснюється державне управління та місцеве самоврядування, склад цих об'єктів визначається адміністративно-територіальним устроєм та економічним

районуванням України; суб'єкти – органи державної влади, представницькі органи місцевого самоврядування, які в межах своєї компетенції розв'язують проблеми соціально-економічного розвитку регіонів.

Державна регіональна економічна політика в Україні потребує реформування через наявність таких проблем: недосконалість існуючої галузевої структури більшості регіональних господарських комплексів, їх низька економічна ефективність; значні відмінності між регіонами в рівнях соціально-економічного розвитку та істотне відставання деяких регіонів від нормативів розвитку соціальної та виробничої інфраструктури (особливо це стосується сільської місцевості); нераціональне використання місцевих природних і трудових ресурсів; надмірне забруднення довкілля в багатьох містах і районах; відставання в комплексному розвитку міст і сіл; незадовільна реалізація можливостей регіонів щодо міжнародної інтеграції України, спільного підприємництва в галузі туризму та рекреації, залучення до країни іноземних інвестицій тощо.

Фундаментом регіонального розвитку є самостійність регіонів щодо визначення цілей свого розвитку та можливості фінансувати заходи для їх реалізації перш за все за рахунок власних джерел та залучених інвестицій.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року” (№ 1001 від 21.06.2006 р.) метою державної регіональної політики є створення умов для підвищення конкурентоспроможності регіонів, забезпечення їх сталого розвитку на сучасній технологічній основі, високої продуктивності виробництва та зайнятості населення.

Зазначимо принципи політики регіонального розвитку в Україні, а саме принципи:

- програмування (визначення взаємозв'язаних довгострокових стратегій, планів та програм розвитку як на державному, так і на регіональному рівні, що передбачає щорічне планування необхідних витрат державного бюджету);

- концентрації ресурсів з урахуванням ієрархічності пріоритетів економічного розвитку;

– синхронізації дій щодо проведення низки реформ, що впливають на розвиток регіонів;

– поляризованого розвитку (формування “опорних регіонів” (полюсів, локомотивів зростання), в яких концентруються фінансові, адміністративно-управлінські, людські та інші ресурси, з подальшим посиленням інноваційної активності в інших регіонах);

– додатковості (вирішення економічних і соціальних проблем регіонів за рахунок державного та місцевих бюджетів);

– субсидіарності – розподілу владних повноважень, за якими місце надання адміністративної (управлінської) послуги максимально наближено до її безпосереднього споживача з урахуванням повноти надання належної якості послуги шляхом концентрації матеріальних і фінансових ресурсів на відповідному територіальному рівні управління;

– збалансованого розвитку (диференційованість надання державної підтримки регіонам з урахуванням їх потенціалу умов, критеріїв та строків, визначених законодавством);

– партнерства (тісна співпраця між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, суб'єктами господарювання);

– єдності (забезпечення суспільної єдності, яка полягає у зменшенні відмінностей між окремими регіонами у використанні людських ресурсів та рівні життя населення; економічної єдності, яка полягає у зменшенні відмінностей в економічному розвитку між регіонами; просторової єдності, яка полягає у створенні інфраструктурних умов для розвитку периферійних регіонів).

Територіальна структура економіки характеризує внесок окремих регіонів у відтворення ВВП. Елементами територіальної структури на макрорівні є адміністративно-територіальні одиниці та інші регіональні утворення, серед яких вільні економічні зони (ВЕЗ). Метою створення ВЕЗ є прискорення соціально-економічного розвитку регіонів розташування, залучення зовнішніх інвестицій, створення нових робочих місць та вирішення проблем використання незайнятого працездатного населення, активізація підприємницької діяльності,

стимулювання експортоорієнтованого (або імпортозамінюючого) виробництва, залучення і впровадження новітніх технологій, підвищення ефективності використання місцевих природних ресурсів.

Оснoву механізму спеціальної (вільної) економічної зони становить економічний режим діяльності її суб'єктів, який, за визначенням, складається з пільгових податкового, митного, валютно-фінансового та організаційно-правового режимів. Пільговий характер митного режиму визначається звільненням сировини, матеріалів, устаткування та обладнання (крім підакцизних товарів), що вивозяться на митну територію України для потреб власного виробництва суб'єктів зони, від обкладання ввізним митом та податком на додану вартість.

Розрізняють такі види ВЕЗ, а саме:

- які виступають організаційною формою активізації експорту, залучення іноземних інвестицій;
- як форма регіональної політики для стимулювання соціально-економічного розвитку депресивних регіонів;
- в яких поєднуються характеристики перших двох зон.

В Україні існують вільні (ВЕЗ) чи спеціальні (СЕЗ) економічні зони та *території пріоритетного розвитку (ТПР)*, які являють собою частину території України, на якій встановлюються і діють спеціальний правовий режим економічної діяльності та порядок застосування і дії законодавства України. Основною відмінністю ВЕЗ від ТПР є те, що ВЕЗ створюється з конкретною, чіткою ціллю і на відносно невеликій території, а ТПР створюється на територіях в адміністративних межах районів, міст (ТПР у м. Харкові) або областей (ТПР в Закарпатській обл.).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягають сутність і основні завдання структурної політики?
2. Дайте характеристику особливостям інвестиційної політики.

3. У чому полягають сутність і основні завдання інноваційної політики?
4. Визначте сутність та охарактеризуйте структуру національної інноваційної системи.
5. Дайте характеристику особливостям національної інноваційної системи України.
6. Які типи грошової (монетарної) політики держави вам відомі?
7. У чому полягають сутність і основні завдання фінансової політики?
8. У чому полягають сутність і основні завдання регіональної політики?
9. З якою метою створюються ВЕЗ? Які існують види ВЕЗ?

Список рекомендованої літератури

Економічна безпека держави: сутність та напрямки формування: моногр. / за ред. Л.С. Шевченко. – Х.: Право, 2009. – 312 с.

Вільні економічні зони / І.Ю. Сіваченко, Н.О. Кухарська, М.А. Левицький. – К.: Дакор, 2001. – 476 с.

Малий і середній бізнес у пошуках місця в стратегії економічного зростання в Україні: зб. ст. / за ред. Я.А. Жаліла [Електрон. ресурс]. – Режим доступу <http://www.niss.gov.ua/table.htm>

Марченко О.С. Консалтингові ресурси національних інноваційних систем. Економіко-теоретичний аналіз: моногр. / О.С. Марченко. – Х.: Право, 2008. – 280 с.

Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / авт. упоряд.: Г.О. Андрощук, І.Б. Жилияєв, Б.Г. Чижевський, М.М. Шевченко. – К.: Парламент. вид-во, 2009. – 632 с.

Г л а в а 9. НАЦІОНАЛЬНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

9.1. Глобалізація і національні економіки. Основні форми та тенденції інтернаціоналізації національних продуктивних сил

Термін “глобалізація” (globalisation) походить від французького “global” – всесвітній і вживається для характеристики сучасних планетарних процесів. Уперше його було вжито у 1981 р. Дж. Макліном, а визначення категорії запропонував американський соціолог Р. Робертсон у 1985 р. Під глобалізацією він розумів серію емпірично фіксованих вимірів, різнорідних, але об’єднаних логікою перетворення світу на єдине ціле. Першою фундаментальною зарубіжною працею щодо досліджуваної теми була книга М. Уотерса “Глобалізація” (1995 р.).

Головні відмінності цієї стадії від попередніх ступенів інтернаціоналізації господарського життя обумовлені тим, що взаємозалежність країн в економічній, науково-технічній, правовій та інформаційній галузі досягла такої стадії, коли стали можливими т р и нових явища.

1. Світове співтовариство перетворюється на цілісну економічну систему, в якій держави стають складовими елементами єдиного всесвітнього господарського механізму, а їх долі все більше визначаються ходом розвитку цього організму як цілого. Прикладом може бути функціонування регіональних блоків, які виступають як суб’єкти міжнародних відносин і набувають все більш широкого розповсюдження на планеті.

2. Змінюються ролі національних і міжнародних економічних відносин. Якщо у минулому домінуючими були національні економіки, які впливали на хід світового розвитку (Голландія XVIII ст., Англія XIX ст., США XX ст.), в умовах глобалізації визначальними стають всесвітні економічні відносини, коли національні суб’єкти господарського життя змушені все

більше пристосовуватись до правил, установлених у межах певного економічного союзу.

3. Глобалізація скорочує економічні функції держави, яка вже не може суттєво впливати на соціально-економічні й політичні процеси, які вийшли за національні межі. Міжнародні економічні процеси переросли з міждержавних, що регулювались на двосторонньому або багатосторонньому рівні, на наддержавні, тобто глобальні. Отже, із наростанням економічної глобалізації повноваження регулювання економічної сфери переміщуються з державного на планетарний рівень.

Глобалізація є вищим рівнем процесу інтернаціоналізації (лат. *inter* – між і *patio* – народ). Це процес еволюції міжнародних економічних зв'язків на базі міжнародного поділу праці, що проявляється у розвитку міжнародної торгівлі та формуванні міжнародної власності як основи переходу до вищого рівня економічної взаємодії держав. Починається вона у глибокій давнині і розвинутих форм набуває на межі XIX – XX ст., охоплює всі сфери суспільного відтворення і конкретизується у всіх складових економічної системи: продуктивних силах, техніко-економічних, організаційно-економічних відносинах і відносинах економічної власності, а також базисних елементах господарського механізму.

Світовий ринок формується до початку XIX ст., коли інтернаціоналізація проявляється у формі міжнародної торгівлі. Це початковий етап розвитку світового господарства і, відповідно, перший етап розвитку інтернаціоналізації.

Розвинена форма світового господарства утворюється на межі XIX – XX ст. у результаті інтернаціоналізації процесів виробництва й відтворення (вивіз капіталу, міграції робочої сили, інтеграційні утворення). Інтернаціоналізація виробництва передбачає ввіз капіталу у підприємницькій формі, коли за національними кордонами створюються нові підприємства, або придбаваються вже діючі. Це вже другий етап розвитку інтернаціоналізації.

Інтернаціоналізація капіталу пов'язується з відносинами власності. Мова йде про те, що власниками капіталу стають громадяни різних країн (на основі покупки акцій). Результатом

інтернаціоналізації капіталу стає створення міжнародних капіталів у формі ТНК і БНК. Процеси інтернаціоналізації виробництва й капіталу йдуть паралельно і закріплюються міжнародним поділом праці.

Інтернаціоналізація виробничих процесів явище відносно нове, яке пов'язано з взаємопроникненням національних економік. Для цього необхідний не тільки масовий двосторонній вивіз капіталу з країни в країну, але й певні інституційні зміни у вигляді угод, уніфікованих правових норм, однакові умови функціонування іноземного капіталу в різних країнах тощо. Історично цей процес проявився в середині ХХ ст. у формі інтеграції.

Інтернаціоналізація продуктивних сил охоплює інтернаціоналізацію кожного їх елементу: засобів виробництва, робочої сили, науки, інформації тощо, посилення елементів їх інтернаціонального відтворення. Найрозвинутіших форм ці процеси набули в межах ЄС, а найдинамічнішим серед них є інтернаціоналізація процесу відтворення робочої сили. Виражається це в утворенні спільного ринку робочої сили – вільному переміщенні працівників в межах цього об'єднання, певному вирівнюванні заробітної плати, проведенні єдиної соціальної політики тощо.

Рівень, або ступінь, інтернаціоналізації національної економіки необхідно визначати такими показниками, як:

1) обсяг інтернаціоналізованого (міжнародного) виробництва товарів, послуг і темпи його зростання у порівнянні з обсягами і темпами зростання валового продукту в світі;

2) обсяги і динаміка прямих іноземних інвестицій порівняно з обсягами і динамікою всіх інвестицій (і внутрішніх, і міжнародних);

3) обсяги і динаміка міжнародної централізації капіталу (у вигляді міждержавного злиття і поглинання компаній) порівняно із загальними даними про централізацію капіталу (включаючи внутрішньоринкові злиття і поглинання);

4) обсяги і динаміка великих, складних комплексних міжнародних інвестиційних проектів (проектне фінансування) порівняно із загальними масштабами подібних проектів (внут-

рішніх і міжнародних), наскільки дозволяє статистика, що існує;

5) обсяги всієї міжнародної торгівлі товарами і послугами і темпи її зростання порівняно з валовим продуктом (необхідно розглядати товари і послуги не лише в їх сукупності, але і окремо, оскільки інтернаціоналізація товарного виробництва і обігу внаслідок природних причин значно вище, ніж у сфері послуг);

6) дані про міжнародні операції з патентами, ліцензіями, ноу-хау;

7) обсяги і динаміка міжнародних операцій банків та інших кредитних установ порівняно із загальними обсягами і динамікою усіх їх операцій;

8) обсяги і динаміка міжнародних фондових ринків порівняно із загальними розмірами цих ринків і темпами їх зростання (портфельні інвестиції: загальні і міжнародні), при цьому доцільно розрізнити основні сегменти цих ринків: облігації та інші боргові зобов'язання (державні і приватні), акції, похідні цінні папери (ф'ючерси, опціони), операції своп і репо;

9) обсяги і динаміка валютних ринків порівняно із загальними масштабами грошових ринків.

Значення кожного з цих показників, вочевидь, неоднорозне, тому доцільно придати кожному з них певну вагу, віддаючи пріоритет сфері виробництва, науково-технічному прогресу, потім сфері обігу і, нарешті, фінансовій сфері як найбільш динамічній, але у той же час і дуже незалежній і частково відірваній від реального сектора економіки. На основі відповідних даних і з урахуванням їх ваги можна визначити загальний індекс інтернаціоналізації у сучасній світовій економіці, його динаміку і подальші тенденції.

На базі саме таких показників можна розрахувати *індекс інтернаціоналізації* щодо окремих країн і регіонів, ступеня їх інтеграції у світову економіку. Що вищий рівень інтеграції національної економіки у міжнародні економічні відносини, то більший вплив на неї мають процеси, що відбуваються в світовій економіці. При цьому, однак, потрібно враховувати деякі істотні обставини і обмеження. Процеси інтеграції розгортаються

передусім в найбільшій мірі у середовищі промислово розвинутих країн, що входять в Організацію економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), і разом з ними в групі нових індустріальних країн.

9.2. Зовнішньоекономічна політика держави: сутність і напрями реалізації

Позиції країни в міжнародних економічних відносинах характеризуються рівнем економічного і політичного розвитку, обсягом національного капіталу, життєвим рівнем населення, природними багатствами, ступенем розвитку науки та іншими чинниками. Зазначені фактори значною мірою впливають на формування зовнішньоекономічної політики держави. В економічній літературі можна знайти багато різних визначень зовнішньої економічної політики. Наприклад, її характеризують як один з основних макроекономічних зв'язків, що спирається на тарифи і ліцензії в нинішній торгівлі, установлення обмінного курсу національної валюти для стимулювання, прискорення або вповільнення економічного розвитку країни.

Існує визначення зовнішньої економічної політики (ЗЕП) як системи заходів, націлених на досягнення економікою конкретної країни певних переваг на світовому ринку й одночасно на захист внутрішнього ринку від конкуренції іноземних товарів.

Зовнішньоекономічна політика – це: 1) комплекс заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування національної економіки в системі світового господарства; 2) політичний курс дій суб'єктів зовнішньоекономічних відносин і діяльності, або політична стратегія суб'єкта в реалізації його зовнішньоекономічних інтересів; 3) національна політика країни стосовно інших суб'єктів світового господарства, якими можуть бути і держави, і міжнародні економічні організації, інститути й міжнародні акціонерні товариства.

Головними складниками і засобами ЗЕП є торговельна політика, кредитно-грошова політика, валютно-кредитна політика, двосторонні та багатосторонні договори та угоди, митно-

тарифні засоби, нетарифні засоби тощо.

Історично першим напрямком ЗЕП на етапі розвитку зовнішньої торгівлі у феодальному суспільстві був меркантилізм. Меркантилістська система існувала в умовах обмеженого характеру міжнародного обміну, коли домінуючі позиції посідав торговельний капітал. З розвитком продуктивних сил суспільства і переходом до капіталістичного способу виробництва виникає другий напрямок ЗЕП – протекціонізм, завдання якого полягало не в нагромадженні грошей державою, а в захисті національної економіки, національних товаровиробників за допомогою мита і кількісного обмеження імпорту, а іноді й експорту. Така система передбачала стимулювання національної торгівлі, експорту, використання національного флоту для перевезення товарів, введення ввізного мита на іноземні товари.

Наприкінці XVII ст. з'являється протилежний меркантилістській системі фритредерський напрямок, представлений класиками Адамом Смітом і Давидом Рікардо. Основоположна ідея цього вчення полягала в тому, що найбільшу вигоду здобувають країни, які беруть активну участь у міжнародному поділі праці на підставі витрат виробництва або затрат праці (абсолютних – за А. Смітом і відносних за Д. Рікардо). Ці погляди в подальшому поглибили Е. Хекшер та Б. Олін, які сформулювали так звану теорію чинників виробництва. На користь своєї концепції Адам Сміт наводить такі аргументи.

По-перше, зовнішня торгівля, яка не обмежується державою, дозволяє надлишок продукції відправляти за кордон, обмінюючи його на інші товари, котрі потрібні населенню країни. Тільки таким шляхом цей надлишок може набути вартості, яка буде достатньою для оплати праці та інших витрат на його виробництво. Без такого вивозу буде зупинена частина виробництва в країні, що призведе до скорочення її доходу.

По-друге, вільна зовнішня торгівля дозволяє збільшити заощадження. Відомо, що заощадження являють собою різницю між доходом та споживанням. Експорт товарів збільшує національний дохід держави, а купівля товарів за кордоном скорочує витрати на національне споживання. Таким чином зовнішня торгівля сприяє накопиченню, тобто збільшує багатство кожної нації.

По-третє, застосування системи заходів державного захисту вітчизняних товаровиробників від іноземної конкуренції може завдати шкоди багатству нації у цілому. Коли ми обмежимо експорт і, відповідно, міжнародну конкуренцію для захисту національного виробництва, ми вдаємося до марнотратства. У цьому випадку витрачається більше капіталу, ніж при отриманні цієї продукції на міжнародних ринках.

Слід зауважити, що, незважаючи на тенденції до лібералізації зовнішньої торгівлі, що зараз спостерігаються у всьому світі, було б далеким від істини твердження про існування свободи торгівлі в чистому вигляді. Такої свободи просто не існує. Кожна держава на певному етапі свого розвитку й залежно від мети, яку сподівається досягти, використовує як тарифні, так і нетарифні методи протекціонізму для захисту національного виробництва від іноземної конкуренції, для збереження робочих місць усередині країни й підвищення зайнятості, для створення нових конкурентоспроможних галузей, для акумуляції доходів державного бюджету.

Однак зловживання протекціоністськими заходами негативно позначається на розвитку виробництв, які базуються на імпортних технологіях, сировині, напівфабрикатах, комплектуючих виробках. Від підвищення мита може виграти в кінцевому рахунку незначна кількість вітчизняних виробників, що стають монополістами і починають виробляти продукцію низької якості і за високими цінами. За таких обставин ті галузі, які захищаються державою від міжнародної конкуренції, втрачають стимули до інноваційної діяльності.

Протягом останніх двох десятиліть економісти відмічають посилення регіоналізації зовнішньої торгівлі. Швидко зростають темпи укладання регіональних торговельних угод. Посилення торговельних зв'язків розвинутих країн пояснюється якісним удосконаленням міжнародного поділу праці, переходом його на новий рівень спеціалізації й кооперування. Одночасно така практика свідчить про появу нового напрямку ЗЕП – *регіонального протекціонізму*. Його відмітною рисою є певна лібералізація взаємної торгівлі (але узгодженої між країнами інтеграції) і проведення узгодженої єдиної протекціоністської полі-

тики щодо інших країн.

9.3. Міжнародна конкурентоспроможність країни: поняття, основні складові і джерела. Індекс глобальної конкурентоспроможності. Рейтинги України в контексті складових конкурентоспроможності

В умовах регіоналізації та глобалізації міжнародної торгівлі загострюється конкуренція на світових ринках товарів та послуг, посилюється відповідна сегментація єдиного світового ринку. За таких обставин головною умовою виходу продукції перехідних країн на міжнародні ринки є високий рівень їх конкурентоспроможності.

Серед існуючих визначень поняття “конкурентоспроможність” трактується досить широко: як економічна категорія, як властивість, фактор, принцип або інструмент. Традиційно конкурентоспроможність визначається як обумовлене економічними, соціальними і політичними факторами стійке становище країни або товаровиробника на внутрішньому і зовнішньому ринках. В умовах відкритої економіки вона також може бути визначена як здатність країни (фірми) протистояти міжнародній конкуренції на власному ринку і на ринку третіх країн.

Згідно з визначенням Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) конкурентоспроможність – це здатність компаній, галузей, регіонів і націй забезпечити порівняно високий рівень доходу і заробітної плати, залишаючись відкритими для міжнародної конкуренції. Зазначена організація і ЄС розробляють теорії “інноваційного середовища”, “узгодженої конкуренції”, де основним фактором прискорення інновацій як фактора забезпечення конкурентоспроможності в сучасних умовах є знання.

За іншими визначеннями конкурентоспроможність країни – це, перш за все, здатність національних виробників продавати свої товари, збільшувати або, принаймні, утримувати за собою частки ринків, достатніх для розширення і вдосконалення виробництва, підвищення рівня життя, підтримки сильної і ефективної держави. Тобто держави прагнуть приєднатися до

клубу багатих країн і готові боротися з ними за свою частку в світовому виробництві.

У 90-х рр. ХХ ст. набула поширення *неотехнологічна концепція* американського економіста М. Портера про “міжнародну конкурентоспроможність націй”, в якій суміщаються інтереси національної економіки та інтереси фірм. Портер стверджує, що конкурентоспроможність країни на світових ринках залежить від чотирьох головних параметрів: факторні умови – конкретні фактори виробництва, необхідні для успішної конкуренції; умови попиту (особливості попиту на продукцію та послуги, котрі пропонуються галузю на внутрішньому ринку); стан суміжних та обслуговуючих галузей (наявність в країні споріднених та підтримуючих галузей, конкурентоспроможних на світовому ринку); стратегія фірм певної країни (характер управління фірмами і конкуренції на внутрішньому ринку), фірмами якої-небудь галузі або її сегменту.

На нашу думку, домінуючим рівнем забезпечення конкурентоспроможності повинен бути макроекономічний, на якому визначаються основні умови функціонування всієї господарської системи країни та її регіонів, під впливом якого створюється ефективний механізм реалізації конкурентності суб’єктів підприємництва.

Основним суб’єктом інтернаціоналізації економіки на сучасному етапі її глобалізації є транснаціональні компанії – основний суб’єкт інтернаціоналізації виробництва і основна сила у міжнародній конкурентній боротьбі. Разом з гігантськими міжнародними компаніями вони монополізують значну частину кожного елемента продуктивних сил).

Для визначення конкурентоспроможності країни використовується близько 340 показників і більше 100 оцінок експертів-економістів. Світовий економічний форум (СЕФ), оцінюючи стан конкурентоспроможності держав, використовує 12 показників конкурентоспроможності: “Якість інститутів”, “Інфраструктура”, “Макроекономічна стабільність”, “Здоров’я й початкова освіта”, “Вища освіта й професійна підготовка”, “Ефективність ринку товарів і послуг”, “Ефективність ринку праці”, “Розвиненість фінансового ринку”, “Технологічний рівень”,

“Розмір внутрішнього ринку”, “Конкурентоспроможність компаній”, “Інноваційний потенціал”.

Результатом досліджень, здійснених СЕФ, став висновок: на першому місці в ЄС за рівнем конкурентоспроможності знаходиться економіка Швеції. Вона посідає перше місце в рейтингу другий раз поспіль. Країна є найкращою серед країн Європи щодо інформатизації населення, а також з відкритості економіки й фінансової інфраструктури.

У Фінляндії інноваційна економіка, однак у загальному рейтингу ця країна лише друга, зокрема через недостатню відкритість своєї економіки. Третє місце посідає Данія. Домінування скандинавських країн у рейтингу обумовлюється багато в чому й тим, що більші країни Євросоюзу, такі як Німеччина й Франція, збільшили соціальні витрати за рахунок інформаційних технологій. Найнижчу конкурентоспроможність мають економіки Болгарії, Румунії й Італії. Серед країн-претендентів на вступ до ЄС найвищу конкурентоспроможність має економіка Чорногорії.

Для оцінки конкурентоспроможності української економіки і її регіонів використовується методологія, розроблена для розрахунку Індексу міжнародної конкурентоспроможності (ІМК). Показник також включає до себе 12 зазначених вище складових, які в комплексі відбивають складну природу даного явища. Отже, фактори, які забезпечують конкурентоспроможність товарів на внутрішніх і зовнішніх ринках, діють на мікро- та макрорівні. Мікрорівень включає дві групи факторів: розвиток національних компаній та якість мікроекономічного бізнес-середовища.

Перший фактор – це технологія виробничого процесу, рівень кваліфікації менеджерів вищої ланки, досвід у галузі маркетингу. Другий – інтенсивність конкуренції на внутрішньому ринку, розвиток інформаційної інфраструктури, відповідність внутрішньої пропозиції товарів попиту.

Фактори, що діють на макрорівні, проявляються в активній ролі держави, у створенні сприятливих умов для забезпечення високого рівня конкурентоспроможності вітчизняних товарів на міжнародних ринках. Виконуючи цю місію, країна часто керується програмою підтримки експорту, що містить у собі

низку заходів економічного та правового характеру, спрямованих на розвиток конкурентоспроможності товарів та послуг.

У рейтингу Всесвітнього економічного форуму за 2009-2010 рр. Україна зайняла 82 позицію серед 133 країн, опустившись відразу на 10 позицій порівняно з результатами попереднього дослідження. Після періоду відносної стабільності рейтингу в 2006-2008 рр. (69, 73 й 72 місце відповідно) наша країна істотно погіршила свої позиції й тепер перебуває поруч з Гамбією й Алжиром. Рейтинг України максимально погіршився щодо трьох складових: макроекономічна стабільність (падіння на 15 пунктів), рівень розвитку фінансового ринку (падіння на 21 пункт) і оснащеність новими технологіями (падіння на 15 пунктів).

Аналізуючи макроекономічні і мікроекономічні фактори, що впливають на конкурентоспроможність товарів, слід враховувати ту обставину, що нині у світовій практиці відбувається перехід від використання *порівняльних переваг*, що полягають в існуванні низьких витрат на робочу силу та природні ресурси, до *конкурентних переваг*, що ґрунтуються на розвинутому інституціональному середовищі, нових організаційно-інституціональних формах, інноваційних процесах, передових товарах і технологіях.

Більш того, із плином часу, особливо за умов переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки, фактори, які раніше визначали високу конкурентоспроможність компаній, перетворились на свою протилежність і починають негативно впливати на конкурентні позиції. Зважаючи на зазначені обставини, здійснити прорив на міжнародні ринки транзитивні країни зможуть тільки на основі виробництва інноваційних товарів з високим рівнем обробки виробів.

Маючи на увазі зазначені обставини, в ЄС послідовно проводиться Єдина погоджена політика в галузі конкуренції (EC Treaty Rules on Competition), визначена Лісабонським самітом у березні 2000 р.: “Стратегічна мета” ЄС – стати найконкурентнішою і найдинамічнішою в світі економікою, основою на знаннях, здатною до безперервного гармонійного зростання, створення більше і кращих робочих місць та тіснішого соціального гуртування.

Основними напрямками єдиної політики ЄС в галузі конкуренції є:

- заохочення розвитку малого й середнього бізнесу як найбільш розповсюдженої форми підприємницької діяльності в розвитку ринкової конкуренції;

- стимулювання інноваційних процесів у виробництві висококонкурентної продукції;

- сприяння спільній підприємницькій діяльності, спрямованій на подолання міждержавних бар'єрів, і сприяння транснаціональному переплетінню промислового, торговельного й банківського капіталу усередині ЄС;

- заохочення до створення великих, трансєвропейських компаній, здатних протистояти конкуренції американських і японських ТНК;

- контроль за концентрацією виробництва, злиттями й поглинаннями фірм;

- створення антимонопольного законодавства, яке сприятиме розвитку вільної конкуренції на рівні фірм, вільному руху в рамках ЄС товарів, послуг, капіталів, робочої сили, з урахуванням того, що формування єдиного внутрішнього ринку може призвести до загострення конкуренції й зачепити інтереси окремих країн-учасниць.

Документ спрямований на зростання конкурентоспроможності європейських країн на основі знань та інновацій. Він створює можливості для широкої міжнародної кооперації європейських країн щодо розвитку наукових досліджень. Приєднання України до програми значною мірою прискорило б просування до Європейського економічного простору, сприяло б забезпеченню позитивної макроекономічної динаміки.

9.4. Формування української моделі національної конкурентоспроможності

Серед чинників, які не сприяють підвищенню конкурентоспроможності українських товарів, слід відмітити насамперед застарілу технологію виробничих процесів, яка не дозволяє перейти на енерго- та матеріалозберігаючий тип виробництва. У

структурі витрат на виробництво української економіки матеріальна складова становить надзвичайно високу цифру – 57,4%. У промисловості матеріаломісткість досягла 70,2%. В Україні неприпустимо низька ефективність використання енергоносіїв. Енергомісткість українського ВВП у 2-3 рази вища, ніж у промислово розвинутих країнах світу.

Якщо оновлення й удосконалення обладнання й технологій як фактор підвищення конкурентоспроможності товарів та послуг – проблема переважно мікроекономічного характеру, то перехід на відновлювальні джерела енергії (ВДЕ) значною мірою залежить від енергетичної політики держави. Наразі в розвиток альтернативних енергетичних джерел провідні країни світу вкладають значні бюджетні кошти. Наприклад, Німеччина на розробку нових технологій з використання ВДЕ щорічно витрачає 90 млн доларів, Японія – 120, Америка – 230.

Таким чином, реалізація енергозберігаючих технологій як фактор конкурентоспроможності сприятиме не тільки скороченню витрат на виробництво товарів, але й забезпечуватиме реальну економічну й політичну незалежність держави.

В умовах обмеженості бюджетних коштів підвищення конкурентоспроможності української економіки має відбуватись шляхом концентрації ресурсів у найбільш перспективних сучасних галузях, що є умовою забезпечення та втримання економікою країни стійких позицій у світовому економічному середовищі.

Констатуючи певні втрати економіки України на шляху зростання конкурентоспроможності, фахівці Національного інституту стратегічних досліджень стверджують, що головна причина такого становища – стратегічні прорахунки. В Україні, на думку експертів, намагалися створити конкурентне середовище шляхом штучного створення суб'єктів конкуренції через приватизацію, демонополізацію, розукрупнення підприємств тощо.

Разом з тим практично не приділялася увага розвитку здатності самих підприємств ефективно реагувати на конкурентні виклики. Панування в Україні з 2000 р. експортної моделі розвитку, орієнтованої на сировину, що опиралася на цінові

конкурентні переваги, що виникають завдяки дешевизні енергетичних і трудових ресурсів і можливостям “оптимізації” податкового навантаження, створило ілюзію міжнародної конкурентоспроможності національної економіки, обумовило гальмування вирішення ключових системних протиріч. Внаслідок цього в Україні склалась низькотехнологічна структура промислового виробництва, у якій майже 70% становлять сировинні галузі. У світовому поділу праці Україна закріпилася як сировинний і ресурсний придаток. Частка низькотехнологічної продукції в експорті нашої країни наближається до 85%.

Сучасний стан зовнішньої торгівлі зумовлений впливом таких економічних факторів, як:

- суттєве зростання цін на імпортовані енергоносії (з 50 доларів США за 1 тис. м³ у 2004 р. до 210 доларів США у 2009 р.);

- скорочення світового попиту на українську продукцію та обвальне падіння цін на сировинних ринках внаслідок розгортання світової фінансово-економічної кризи;

- падіння промислового виробництва та скорочення будівельних робіт, що вплинуло на зниження потреби вітчизняних підприємств у сировині, матеріалах та напівфабрикатах;

- падіння інвестиційної активності, що позначилось на зниженні потреби вітчизняних товаровиробників в імпорті машин та устаткування, а також інших інвестиційних товарів;

- обмеження доступу до фінансових ресурсів, порушення рівноваги банківської системи та відплив капіталу;

- недоліки у системі прав власності, макроекономічна нестабільність та високі граничні ставки податків;

- низький рівень показників створення спільних підприємств між українськими та іноземними партнерами, що гальмує передачу технологій;

- звуження споживчого попиту в умовах зниження заробітної плати та споживчого кредитування, що позначилось на зменшенні обсягів імпорту споживчих товарів, включаючи легкові автомобілі.

Лідерами експорту є металургійна та хімічна промисло-

вість. Частка цих товарів до початку кризи складала понад 50% загального експорту товарів, хоча варто зазначити, що світовий попит на ці товари має тенденцію до значних коливань протягом глобальних бізнес-циклів. Такі зміни зовнішнього попиту є фактором нестабільності при прогнозуванні доходів від експорту для галузей та економіки в цілому. В той самий час, товари з високою доданою вартістю (машини, устаткування тощо) становлять лише 15% експорту України.

Крім того, український експорт має вузьку географічну диверсифікацію. Ключовими торговельними партнерами для України довгий час залишались кілька країн СНД, Туреччина та країни ЄС. Міжнародна фінансова криза уповільнила світову економічну активність та значно вплинула на попит ринків сталі та хімічної продукції, що, в свою чергу, призвело до значного падіння українського експорту (на 47% у річному обчисленні у першій половині 2009 р.).

Вузьке коло основних партнерів для експортерів України і слабка географічна диверсифікація призвели до значного падіння рівня промислового виробництва. Всі ці фактори змушують по-іншому подивитись на структуру державної підтримки експорту та сформулювати нову національну стратегію розвитку експорту України, яка б ґрунтувалась на експансії українських товарів на зовнішні ринки, особливо високотехнологічних товарів.

Аналізуючи успішний досвід державної підтримки експорту країн Європи, зокрема Німеччини, Швеції, Фінляндії, можна дійти висновку, що структура підтримки експорту складається з трьох основних елементів: інформаційна, фінансова та інституційна підтримки. Міністерство економіки України, чітко усвідомлюючи надзвичайну необхідність у розвитку експорту України, вживає конкретних заходів щодо його стимулювання. Так, розроблено та запущено в дію інтернет-портал, який в режимі он-лайн інформує зовнішні ринки щодо українських товарів та послуг. Портал є відкритим та безкоштовним, що дозволяє обмінюватись інформацією та знаходити закордонних партнерів не лише великим компаніям, але й представникам малого та середнього бізнесу.

Окрема увага Міністерством економіки приділяється розробці механізму фінансової підтримки експорту. Розроблено проект Закону України “Про фінансову підтримку експорту”, який проходить стадію узгодження. Проводяться консультації з народними депутатами та експертами щодо ухвалення цього закону.

Важливим питанням є реформування системи торговельно-економічних місій України за кордоном. Філософією діяльності представників Української економіки за кордоном має стати експансія та просування українських товарів і послуг на зовнішні ринки. Це дозволить будь-якому підприємству, в тому числі малому і середньому, спиратись на підтримку представників української економіки в “чужих країнах” для вивчення можливостей, пошуку партнерів і, як результат, – конкретні поставки української продукції.

Представники української економіки за кордоном мають стати лобістами інтересів українських товаровиробників на всіх рівнях в країні перебування, успішність діяльності яких оцінюватиметься збільшенням експорту товарів з України. Така реформа системи торговельно-економічних місій потребує тісної співпраці українських експортерів та Уряду України. Площадкою для такої співпраці може стати Рада експортерів Міністерства економіки України, а також Національна асоціація експортерів, створення якої стає надзвичайно актуальним і своєчасним питанням розвитку експорту.

Також бізнес має розуміти можливості лобіювання своїх інтересів через систему двосторонніх міждержавних комісій, в яких бере участь Україна. Всі ці аспекти є основою проекту стратегії розвитку експорту України, над якою працює робоча група Міністерства економіки України.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як впливає глобалізаційний процес на розвиток національної економіки?
2. Назвіть основні форми інтернаціоналізації національних продуктивних сил.

3. В чому полягає сутність зовнішньоекономічної політики держави?
4. Що собою являє міжнародна конкурентоспроможність країни?
5. Назвіть основні теорії конкурентоспроможності країни.
6. Визначте особливості моделі національної конкурентоспроможності М. Портера.
7. Назвіть світові рейтинги конкурентоспроможності.
8. Визначте напрями формування української моделі національної конкурентоспроможності.

Список рекомендованої літератури

Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції: пер. з англ. / Д. Дайнен. – К.: К.І.С., 2006. – 696 с.

Сороколетова О. Рейтинг конкурентоспособности стран ЕС / О. Сороколетова // Дело. – 2010. – 13. трав. – С. 1.

Андрійчук В. Енергобезпека: енергозбереження і напрями диверсифікації енергопостачання (у контексті перспективи взаємовідносин України і Польщі) / В. Андрійчук // Економ. часоп. – XXI. – 2007. – № 7-8. – С. 11-12.

Сімонов Д. Вільна зона для інноваторів / Д. Сімонов // Уряд. кур'єр. – 2010. – № 112. – С. 13.

Г л а в а 10. КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК СИСТЕМНА ЗАГРОЗА РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

10.1. Тіньова економіка як чинник дестабілізації економічного розвитку країни: її сутність, структура та функції

Серед сучасних факторів дестабілізації суспільно-економічних відносин особливе місце посідає тіньова економіка як системна загроза національній економічній безпеці.

Під *тіньовою економікою* розуміють різноманітну діяльність суб'єктів економічних відносин, які прямо чи опосеред-

ковано пов'язані з отриманням доходів без сплати податків поза рамками чинного законодавства і соціального контролю.

Структуру тіньової економіки становлять:

1) *неофіційний (неформальний) сектор* – уся легальна економічна діяльність, що не враховується офіційною статистикою і не оподатковується (домашнє господарство, дрібне виробництво на присадибних ділянках, ремісництво, надання послуг на непостійній основі, разові підробітки, догляд за дітьми, здавання нерухомості в оренду і т. ін.). Це неформальна, незареєстрована діяльність осіб, що є такою внаслідок економічних та правових обставин в країні. Вона не є протиправною;

2) *прихований сектор* – легальна економічна діяльність, яка частково або зовсім не фіксується у статистичній звітності і шляхом приховування доходів ухиляється від сплати податків (нелегальне виробництво офіційно дозволених товарів і послуг; ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів у межах офіційної економіки; валютно-фінансові та фондові порушення в межах офіційної економіки);

3) *підпільний (протизаконний) сектор* – кримінальний конгломерат антисоціальних, самовідтворювальних, надпотужних джерел накопичення тіньових капіталів (виробництво психотропних і наркотичних товарів, наркаторгівля, торгівля людьми, незаконна торгівля зброєю, розкрадання, шахрайство тощо).

Суб'єкти тіньової економічної діяльності – раціональні суб'єкти економіки, які прагнуть до максимізації вигоди за умов обмеженості ресурсів. Відмінність між суб'єктами легальної та тіньової економічної діяльності полягає у вірогідності бути покараним за девіантну поведінку.

До суб'єктів тіньової економіки належать:

– у неформальній складовій тіньової економіки – наймані робітники, дрібні та середні державні службовці;

– у прихованій складовій – так звані “тіньовики” – господарники, тобто підприємці, комерсанти, фінансисти, банкіри, промисловці, аграрії тощо. Вони представлені переважно середнім класом;

– у кримінальній складовій – безпосередньо кримінальні особи – наркаторгівці, бандити, сутенери тощо. Крім того, це

суб'єкти, тіньова діяльність яких пов'язана з використанням їхнього офіційного статусу (службового становища).

Сферою тіньової економічної діяльності може бути вся легальна економічна діяльність. Також можна виокремити найбільш типові сфери економічної діяльності, де найактивніше процвітає тіньова економіка: виробнича і розподільна сфера, інвестиційна, банківська, біржова, страхова, ресурсодобувна сфери, сфера послуг, посередницька діяльність тощо.

Визначальною рисою тіньової економіки зазвичай виступає незаконна діяльність. Якщо в умовах адміністративно-командної системи при домінуванні тоталітаризму тіньова економіка виступала як наслідок і за своєю природою була антиподом легальної економіки, то в умовах ринкових відносин, коли приватна власність, підприємництво і конкуренція закріплені законодавством, вона вже має іншу економічну природу. Тому аналіз причин зростання тіньового сектору і посилення його ролі в житті суспільства має велике значення для вибору шляхів її подолання.

Розширення тіньового сектору за всіма напрямками і складовими (кількість зайнятих, сфери діяльності, розмір капіталу, частка у виробництві ВВП, ступінь входження в державні структури всіх рівнів тощо) в сучасних умовах має такі *причини*:

1) необхідність первісного нагромадження капіталу як передумова ринкової економіки, яка штовхає підприємців на шлях якнайшвидшого збагачення за будь-яку ціну;

2) зниження загального життєвого рівня більшості населення країни; безробіття; падіння реальних доходів;

3) втрата авторитету державними структурами, особливо після хаотичної, неефективної та антисоціальної приватизаційної політики;

4) посилення корупції та безвідповідальності державних службовців;

5) недосконалість податкової системи, її нестабільність і складність; надмірний податковий тягар;

6) криза неплатежів, створена державними структурами;

7) важкий і витратний процес організації і ведення бізнесу;

8) низька економічна культура і правовий нігілізм населення.

Як відносно самостійне господарське утворення тіньова економіка виконує певні *функції*.

Перша функція – *економічна*, яка полягає в компенсації недоліків офіційної економіки. Суб'єкти господарювання винаходять такий спосіб встановлення вертикальних і горизонтальних зв'язків, за допомогою яких значною мірою долаються структурні, технологічні, організаційні й інституціональні диспропорції економіки. Неформальні взаємодії між керівниками і виконавцями всіх рангів забезпечують функціонування всієї тіньової сфери.

Друга функція – *соціальна*. Тіньова економіка створює робочі місця і цим забезпечує існування й певний рівень доходів тим, хто в ній працює; виробляє товари, які є доступними для споживання найбільш вразливим верствам населення; надає певну “віддушину” для найініціативнішої частини суспільства – підприємців, які не можуть повністю реалізувати себе в офіційних структурах, і нехай в досить спотвореній формі, але виконує функцію забезпечення їх самореалізації.

Однак накопичення значних капіталів у тішовій економіці призводить до прояву таких *негативних процесів* у суспільстві, як:

– вилучення з легальної економіки значної частки коштів у неконтрольовану сферу, що призводить до втрати державою можливості реального управління економікою. За деякими оцінками більше половини економічної діяльності має неофіційний характер, отже, не підпадає під чинність державно-правових регуляторів;

– зменшення обсягів інвестицій, що спрямовуються на розвиток виробництва, використовуються для підтримки соціальної інфраструктури; зростання податкового тиску на виробника, що, у свою чергу, сприяє збільшенню обсягів тіньового сектору економіки;

– протидія тішової економіки утворенню легального національного капіталу. При цьому значна частина вільних фінансових ресурсів, як правило, спрямовується за кордон для

збереження або інвестування економіки інших країн, тобто створюється інвестиційний вакуум, що буде заповнюватися іноземним капіталом і вести до ще більшої залежності національної економіки від нього;

- утворення економічного і фінансового підґрунтя для існування паралельної інфраструктури влади, створення перешкод реальним зовнішнім інвестиціям;

- ігнорування суспільством установлених державою правил, ототожнення нових ринкових відносин у свідомості громадян з протиправною діяльністю, тіннізація економічного мислення;

- зниження або повне припинення податкових та інших обов'язкових надходжень до бюджету, що затримує виплату заробітної плати і пенсій;

- високий рівень майнової диференціації населення;

- зростання соціально-економічної нерівномірності регіонів у середині країни;

- тіньова економіка є основою зростання економічної організованої злочинності і корупції;

- криміналізація суспільства в усіх сферах господарської діяльності;

- загроза економічній безпеці держави.

Специфіка тіннізації економіки в період ринкових трансформацій зумовлюється: особливостями її існування в попередніх умовах (особливостями радянської економічної системи – дефіцитом, потенційною інфляцією, ідеологією тощо); спадковістю вже наявних форм та їх еволюцією в сучасних умовах; позицією країни з трансформаційною економікою у світовому господарстві; впливом глобалізаційних процесів на національний менталітет країни, що створює специфічні форми прояву тіньової економіки.

За даними офіційної статистики частка тіньової економіки в Україні складає 36% від реального ВВП. Однак зарубіжні експерти вважають, що вона досягла вже 57% цього показника. В той же час в країнах Північної Європи її частка дорівнює 10-18%; у Середземномор'ї – 20-25%; у постсоціалістичних країнах – 36-39 % ВВП.

10.2. Причини і фактори криміналізації економіки. Економічна злочинність. Корупція, її сутність, типи та наслідки

Тінізація економіки нерозривно пов'язана з її криміналізацією. *Криміналізацією економіки* називається переведення взаємовідносин учасників господарського процесу в сферу деструктивно-руйнівних, антисоціальних, антагоністичних за своїм характером відносин, які негативно впливають на економічну безпеку держави, руйнують її економічну основу. Вона охопила практично всі сфери господарського життя – відносини власності, кредитно-фінансову систему, виробництво, торгівлю і послуги, зовнішньоекономічні відносини і стала реальною загрозою економічній безпеці країни.

Головною детермінантою криміналізації економіки і економічної злочинності стали порушення регулятивних функцій управління в економічній системі, що зумовили хибну політику проведення реформ, а саме:

1) реформи, що мали забезпечити системну трансформацію економіки, по суті не були системними. Інституціональні перетворення і заходи щодо фінансово-економічної стабілізації проводились без відповідної структурної перебудови економіки, спрямованої на економічне зростання, при забезпеченні стабільності виробництва, інвестицій і соціальної сфери.

2) була невірно оцінена здатність економічної системи, що реформувалася, до самоорганізації, у зв'язку з чим швидкими темпами здійснювалося скорочення сфери державного регулювання;

3) курсом на створення неоліберальної ринкової економіки держава свідомо обмежила кількість важелів державного регулювання головним чином традиційними методами неоліберальної економічної політики – переважно протидією інфляції і збалансованістю бюджету. Тим самим були суттєво обмежені можливості цілеспрямованого впливу на економіку і безпосередньо на суб'єкти господарювання;

4) не була продумана система організації фінансових структур, що мала забезпечити фінансування реального сектору в умовах транзиції;

5) були хибними методи реформування. Перш за все це стосується забезпечення стабілізації за допомогою жорсткого обмеження грошової маси і високих відсотків за кредити. Це сприяло приборканню інфляції, але разом з тим призвело до гострої нестачі ліквідності, що породило безпрецедентну кризу неплатежів і пов'язану з нею бартеризацію економіки;

6) мали місце прорахунки при проведенні приватизації. З одного боку, проводилась фактично безоплатна передача держмайна в руки нових власників, а з другого – відбулося самоусунення держави від відповідальності за подальшу долю приватизованих активів;

7) в умовах невизначеності політичного майбутнього країни нові великі власники, усвідомлюючи нелегітимний характер надбань, були зацікавлені у вивезенні значної частини свого багатства за кордон;

8) домінуючою установкою в поведінці господарюючих суб'єктів стало негайне і масштабне збагачення, що заблокувало довгострокові інвестиції, структурну перебудову і економічне зростання.

Найбільш активно відбувалась *криміналізація влади*, котра сама створювала нові “правила гри” і сама ж ними користувалась. Так здійснювалась “перекачка” бюджетних коштів у приватні структури. Найвигідніші галузі і підприємства приватизувались за безцінь. Поряд із зубожінням населення вузькі групи осіб, що мають доступ до влади, привласнюють величезну кількість національного багатства. При цьому отримані у такий спосіб кошти вивозяться за кордон.

До того ж реформування економіки України проходило і проходить в умовах правового дефіциту, без створення адекватного механізму контролю і захисту від протиправних зазіхань. Певною мірою такий дефіцит створюється штучно, за рахунок свідомої затримки прийняття невідкладних законодавчих рішень.

Суспільна небезпека криміналізації економіки в загаль-

ному плані полягає в прихованому перерозподілі доходів і власності на загрозу життєво важливим економічним інтересам країни, що здійснюється стихійно або організовано; в дестабілізації економічного життя, зростанні соціальної напруженості й зневірі у ефективності державної влади.

Конкретно суспільна небезпека криміналізації економіки у всіх її формах реалізується у порушенні механізмів функціонування економіки: виробництва, розподілу, обміну, споживання, фінансово-кредитної сфери, ціноутворення, управління тощо.

Реальна загроза від поширення криміналізації економіки і зростання організованої економічної злочинності полягає в тому, що на регіональному і галузевому рівнях відбувається перехват права володіння і розпорядження національним багатством країни в інтересах кримінальних або корумпованих угруповань. Так, в Україні 200 найбагатших людей володіють 80 відсотками національного багатства країни.

Економічна злочинність – це протиправна діяльність в офіційно-публічній сфері тіньової економіки, яка охоплює різні зловживання економічної влади, що посягають на порядок економічного управління; завдає суттєвої економічної шкоди інтересам держави, приватнопідприємницькій діяльності або груп громадян; скоюється постійно в межах та під прикриттям законної професійної діяльності менеджменту з метою вилучення наживи як фізичними, так і юридичними особами.

Ознаками економічної злочинності є суттєва шкода, що завдана суспільству. Величезні обсяги фізичної та моральної шкоди, що завдаються цими видами злочинності. Не менші обсяги і суто економічної шкоди. Так, за оцінками фахівців США, втрати лише від такого виду економічної злочинності, як злочинність корпорацій, сягають від 174 млрд доларів до 231 млрд доларів на рік, тобто понад 20% ВВП цієї країни.

Економічна злочинність за своїм визначенням є саме масовим видом злочинності, тобто шкода завдається не окремим індивідам (така злочинність повинна бути віднесена до загальнокримінальної), а великому загалу.

Жертва економічного злочину виступає як колективна

та анонімна. Це посилює небезпеку цієї злочинності, бо вона має більш прихований характер, ніж більшість видів загальнокримінальної злочинності, жертва економічного злочину не відчуває себе жертвою, економічний злочинець немовби володіє своєрідним механізмом нейтралізації захисту.

Фактором, що спричиняє поширення економічної злочинності, є розвиток кризових явищ в економіці, посилення боротьби за економічну владу, за перерозподіл сфер впливу, розширення можливостей застосування кримінальних способів захоплення економічної влади, підвищення “економічної рентабельності” цього виду злочинності.

Дослідники зазначають, що функціонування тіньової економіки у власному автономному режимі, ізольованому від офіційної частини “світлої” економіки, від обміну її управлінськими зв’язками з державним управлінням, є обмеженою абстракцією. Насправді існує розвинутий механізм зв’язку між цими секторами управління національною економікою, який, власне, забезпечує рух всього тіньового економічного простору.

Одним із найсуттєвіших явищ передавального механізму між тіньовою та офіційною економікою, державним управлінням є корупція.

Під *корупцією* розуміють діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, яка спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для отримання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг.

Корупція існує в будь-якій політичній і економічній системі і є складовою механізму експлуатації суспільства їх тіньовими структурами. В умовах функціонування ефективних демократичних або авторитарних суспільних механізмів корупція, як і тіньова діяльність, взагалі є другорядним явищем, яке істотно не впливає на загальний рівень державного управління, не послаблює загальносоціальний рівень контролю за розвитком економічних процесів. Однак при тотальній тінізації економіки корупція може перетворюватися на структурно-утворюючий елемент системи державного управління, активного підсилювача явищ тінізації та криміналізації влади.

До найтипівіших проявів корупції відносять: підкуп

чиновників і державних діячів усіх рангів, хабарництво за надані блага чи переваги, протекціонізм працівників за принципом особистої відданості, родинних зв'язків, дружніх стосунків тощо. Корупція найбільш поширюється, коли в суспільстві й державі бюрократія перетворюється на особливий корпоративний соціальний прошарок, наділений широкими повноваженнями. При цьому чим більша взаємна роз'єднаність членів суспільства, тим менш можливий їх контроль за діяльністю бюрократичного апарату, тим більше можливостей для підміни загальних інтересів особистими інтересами цього апарату, тим більше у представників останнього прагнення видавати виконання формальних управлінських процедур за зміст управлінської діяльності, підкоряти інститути управління своїм корисним, кастовим цілям, спрямованим на подальше поширення тіньової влади.

Інакше кажучи, корупція – це не тільки і не стільки форма злочинного збагачення бюрократичного державного апарату шляхом персоніфікованої тіньової взаємодії з господарськими й іншими структурами життєдіяльності суспільства. Її розвиток призводить до приватизації державної влади тіньовими структурами. Вона завжди була, є і буде основним засобом і гарантом криміналізації економічного життя, його деградації. Корупція є як умовою, так і наслідком функціонування тіньової економіки, посиленням майнової диференціації суспільства, кризи і деградації суспільно-політичного життя, кадрової кризи у системі державного управління.

Політика держави в даній сфері має спрямовуватись на недопущення переходу економічної злочинності в нову якість – криміналізацію всієї економічної системи держави. На жаль, реальністю українського економічного життя стає кримінальна поведінка дедалі зростаючої кількості суб'єктів господарювання. Криміналізація всієї системи економічних відносин означає перехід процесів регулювання і контролю господарської діяльності в руки організованих кримінальних структур. Ростуть корупція й організована злочинність, вони проникають у ключові галузі української економіки.

Безпосереднім суб'єктом корупції як особливого роду

суспільних відносин, що здійснюються у сфері державного управління з метою використання його для поширення тіньової діяльності в особистих корисливих інтересах у формі конкретних протиправних, кримінальних суспільно небезпечних діянь (чи бездіяння) на користь інших осіб, може виступати державний чиновник будь-якого рангу, політик чи функціонер державної господарської організації. Особами, які отримують вигоду від його дій, можуть бути: індивіди, вітчизняні чи іноземні юридичні особи, політичні та громадські організації, спецслужби іноземних держав.

Неухильно зростаючі економічні й фінансові можливості ділків тіньового бізнесу призводять до розширення масштабів підкупу державних чиновників. За американськими оцінками на підкуп впливових чиновників у державних структурах великі злочинні угруповання витрачають від 30 до 50% своїх прибутків. Так, 87% опитаних українських підприємців підтвердили, що безпосередньо стикаються з корупцією у держустановах і змушені сплачувати хабарі; 77% – упевнені, що працівники контролюючих органів штучно створюють ситуації, які провокують на порушення законодавства.

Відбувається злиття корумпованих державних чиновників різного рівня і тіньових економічних структур, підсилюється їхнє прагнення впливати на прийняття економічних і політичних рішень і навіть прорватися до важелів державної влади. Масштаби організованої економічної злочинності в Україні, що обумовлюються процвітанням корупції на всіх щаблях державної влади, настільки значні, що поставили під загрозу не тільки нормальне здійснення трансформаційних процесів, а й основні підвалини державності як такі.

10.3. Економіко-правові шляхи детінізації і декриміналізації економіки

Тіньова економіка є наслідком не стільки кримінальних та правових проблем, скільки соціально-економічної ситуації в державі, яка потребує невідкладного впровадження неординарних, скоординованих заходів з боку законодавчої, виконавчої і

судової влади, спрямованих на легалізацією тіньової економіки.

Детінізація економіки – сукупність макро- і мікрорівневих економічних, організаційно-управлінських, технічних, технологічних та правових державних заходів щодо створення економічних передумов повернення взаємовідносин між учасниками фінансово-господарської діяльності з тіньового сектору до легального економічного обороту, а також побудови організаційно-правової інфраструктури превентивного впливу на усунення причин та умов, що сприяють відтворенню джерел тіньової економіки.

Заходи щодо детінізації економіки мають реалізовуватися у двох основних напрямках.

1. Вживання жорстких санкцій стосовно сектору, що характеризується як суто кримінальний бізнес (поширення наркотиків, проституція, контрабанда, фінансові махінації, насамперед відмивання отриманих злочинним шляхом коштів тощо).

2. Поступова легалізація тих сфер економічної діяльності, що здатні існувати в межах чинного законодавства, але через його недосконалість та інші причини суб'єкти підприємницької діяльності змушені вкладати свій капітал в тіньову сферу.

Можливість залучення тіньових капіталів в офіційну економіку полягає у комплексному вирішенні двох ключових проблем: наданні законодавчих гарантій некримінальному тіньовому капіталу та створенні відповідних умов для його функціонування.

Для протидії тіньовій економіці потрібна насамперед спеціальна комплексна державна програма з такими основними елементами, як:

- 1) здійснення комплексної податкової реформи;
- 2) спрощення й уніфікація національної системи бухгалтерської звітності;
- 3) створення привабливіших, ніж в інших країнах, умов для інвестування і залучення фінансових ресурсів;
- 4) удосконалення законодавства щодо захисту приватної власності і підприємництва;
- 5) прийняття і реалізація програм легалізації тіньових капіталів;

б) зосередження роботи силових структур влади на локалізації організованої злочинності і кримінальної діяльності, а також на захисті власності, економічних прав і життя людини.

Нагальною стала і необхідність у розробленні комплексу пов'язаних між собою організаційно-правових заходів, спрямованих на перманентний моніторинг та усунення факторів тінізації економічних відносин і створення на цій основі: економічних передумов детінізації відносин у будь-якій сфері; організаційно-правової інфраструктури превентивної протидії тіньовим проявам.

Економічні передумови детінізації економічних відносин є стрижневим, системоутворюючим елементом, спрямованим не тільки на усунення наявних факторів, що зумовлюють відтворення джерел тіньових відносин, а й у об'єктивному зменшенні масиву непродуктивного капітало- і документообороту, звуженні масиву тіньових відносин, вдосконаленні на цій основі функцій та оптимізації структури органів, покликаних виконувати ці функції.

Друга структурна складова – організаційно-правова інфраструктура превентивної протидії тіньовим проявам – передбачає також усунення наявних і недопущення виникнення нових факторів відтворення тіньових відносин. У свою чергу вона складається з системи:

– регулятивних, реєстраційно-дозвільних, організаційно-управлінських, контрольних та правоохоронних законодавчо встановлених функцій, що спрямовані на захист суб'єктів господарювання, розвиток зовнішньоекономічних відносин, попередження, виявлення і розкриття тіньових проявів та розроблення організаційних, технічних, технологічних і правових заходів щодо усунення наявних і протидії виникненню нових факторів відтворення тіньових відносин;

– законодавчо визначених, регулятивних, реєстраційно-дозвільних, контрольних та правоохоронних органів, а також органів корпоративного управління чи громадського самоврядування, покликаних у межах своєї компетенції виконувати законодавчо встановлені функції, що спрямовані на попередження, виявлення і розкриття тіньових проявів, усунення наявних

і протидію виникненню нових факторів відтворення тіньових відносин.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте причини виникнення, характерні риси і форми прояву тіньової економіки.
2. Яку структуру має тіньова економіка?
3. Які перспективи легалізації тіньового сектора та її можливі наслідки?
4. У чому знаходить свій вияв криміналізація економіки?
5. Назвіть основні детермінанти криміналізації економічних відносин.
6. У чому полягає причинно-наслідковий зв'язок між тіньовою економікою і криміналізацією суспільства?
7. Які ви знаєте види економічних злочинів?
8. Охарактеризуйте основні соціально-економічні фактори корупції.
9. Чому корупція є однією з головних внутрішніх загроз національній економічній безпеці?
10. У чому сутність детінізації економіки?

Список рекомендованої літератури

Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З.С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.

Основи економічної теорії: підруч. / за заг. ред. Л.С. Шевченко. – Х.: Право, 2008. – С. 368-382.

Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: моногр. / В.А. Предборський. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.

Г л а в а 11. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

11.1. Економічна безпека в системі національної безпеки України. Концепція національної економічної безпеки. Інституційні основи системи національної економічної безпеки

Економічна безпека держави означає захищеність усіх рівнів економіки країни від небезпечних дій, які можуть бути як наслідком свідомого впливу будь-якого чинника, так і стихійним напливом ринкових сил. Небезпечними можуть вважатися такі дії, які призводять до погіршення економічного стану країни до критичного рівня.

Поняття економічної безпеки тісно пов'язане з поняттям національної безпеки. Оскільки економіка являє собою одну з життєвоважливих сторін діяльності суспільства, то поняття національної безпеки обов'язково включає до себе надійний захист економіки на випадок можливих зовнішніх чи внутрішніх загроз. Саме тому економічній безпеці в системі національної безпеки повинне належати провідне місце. Адже економічна безпека є фундаментом, базисною основою, на якій ґрунтуються інші види безпек у будь-яких сферах.

Незалежній демократичній державі обов'язково потрібна державна концепція (стратегія) національної економічної безпеки (НЕБ), яка визначає загальні пріоритетні цілі, завдання і механізми захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Методологічна основа побудови такої концепції має бути пов'язана насамперед із визначенням найбільш загальних позицій для кожного періоду часу, серед яких:

- роль і місце України в глобалізованому міжнародному просторі;
- сфери діяльності, на які поширюються життєво важ-

ливі економічні інтереси держави;

- характер реальних і потенційних загроз для національних економічних інтересів за сферами діяльності;
- можливості попередження чи нейтралізації цих загроз;
- варіанти заходів забезпечення НЕБ.

Наприклад, найближчими, наступними та кінцевими завданнями забезпечення НЕБ України в умовах ринкової розбудови мають бути: 1) подолання посткризових процесів; 2) формування умов для створення ресурсів модернізації; 3) входження в постіндустріальний етап розвитку.

Національна економічна безпека – це такий стан економіки та інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, гармонійний, соціально орієнтований розвиток країни в цілому, достатній економічний та оборонний потенціал навіть за найнесприятливіших варіантів розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів.

Загальний стан НЕБ України в умовах розбудови ринкової економіки і громадянського суспільства є, по-перше, інтегрованим макроекономічним показником соціально-економічного розвитку країни; по-друге, основою для розробки стратегічної державної політики і конкретних заходів її реалізації і, по-третє, вирішальною умовою узгодження та реалізації всієї системи економічних інтересів країни.

Як *економічна категорія НЕБ* втілює певну сукупність відносин і пов'язаних з ними заходів, що забезпечують здійснення економічного суверенітету, економічне зростання, підвищення добробуту населення в умовах наявності системи міжнародної економічної взаємозалежності. Вона є сукупністю економічних, соціальних, демографічних, екологічних, технологічних, науково-інформаційних відносин. *Специфіка НЕБ* як категорії полягає в тому, що вона постійно вказує на рівень ефективності функціонування всіх структурних її елементів, що дає змогу вчасно виявити загрози і запобігти небезпеці нанесення збитків державі, економічній системі і національним економічним інтересам з метою забезпечення їх стабільного розвитку і зростання.

Національна економічна безпека має *внутрішню мате-*

ріально-речову основу – досить високий рівень розвитку продуктивних сил, що здатний забезпечити важливу частку натуральних та вартісних елементів розширеного відтворення ВВП; *внутрішню соціально-політичну основу* – достатньо високий рівень суспільної злагоди щодо довгострокових національних цілей, які дають можливість розробити і прийняти державну стратегію соціального та економічного розвитку.

Система НЕБ не існує сама по собі. Вона пов'язана з економічною безпекою людини та міжнародною економічною безпекою. Тому структурна схема суб'єктів цієї тріади має такий вигляд: людина (особа) – національна держава – світове співтовариство. Безпека людини є складовою безпеки держави, яка, у свою чергу, є складовою міжнародної безпеки. Отже, держава має дбати про забезпечення економічної безпеки своїх громадян, власної та світового співтовариства. І вона має вирішувати надзвичайно складне завдання – пов'язати й погодити інтереси кожного громадянина з інтересами держави, а також з інтересами світового співтовариства. У зв'язку з цим вирізняють внутрішній і зовнішній рівні НЕБ.

Якщо *національні економічні інтереси* України розуміти як сукупні потреби громадян, суспільства та держави, адекватні особливостям соціально-економічного стану країни, рівню її економічного розвитку, місцю в міжнародному розподілі праці, то саме вони повинні визначати всі інші інтереси, що впливають із спільних геополітичних факторів, а також визначати конкретні дії та звершення, що знаходять свій вияв, наприклад, у зовнішньоекономічних доктринах, програмах тощо.

За ступенем соціального значення ці інтереси поділяються на життєво важливі і другорядні, а за тривалістю дії – на довго-, середньо- та коротко-строкові, причому в міру задоволення одних інтересів їм на зміну приходять інші.

За своєю спрямованістю економічні інтереси можуть бути орієнтовані на забезпечення: а) виживання; б) прогресивного розвитку; в) певного ступеня лідерства громадян, суспільства або держави. Особливе значення мають життєво важливі економічні інтереси, такі як сукупність а) та б) – сума потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування та можливість

прогресивного розвитку людини, суспільства, держави.

До кола життєво важливих економічних інтересів України на сучасному етапі належать: забезпечення її економічного суверенітету; побудова правового демократичного механізму державного регулювання економіки; економічне відродження держави та поліпшення добробуту її народу; розвиток міжнародних економічних відносин.

Таким чином, головні компоненти системи НЕБ пов'язані з наявністю національно-державних інтересів України, а отже, і цілей, які з них випливають. Ці інтереси існують як у межах кордонів країни, так і зовні. Йдеться, передусім, про підтримку державного суверенітету і самостійного розвитку. Безпека країни безпосередньо пов'язана з суверенітетом.

Основою *економічного суверенітету* як головної складової державного суверенітету і, відповідно, системи НЕБ, є власність українського народу на своє національне багатство, спираючись на яку уповноважені ним органи самостійно регулюють економіку і зовнішньоекономічну діяльність. Структура економічного суверенітету пов'язана зі структурою економічної системи і охоплює незалежність держави у формуванні та розвитку технологічного способу виробництва, економічних відносин власності і відповідного господарчого механізму.

Економічний суверенітет держави як складова системи НЕБ за сучасних умов є базою для:

1) державного контролю за національними ресурсами, досягнення такого рівня виробництва і якості продукції, який забезпечує її конкурентоспроможність і дозволяє брати участь у світовій торгівлі, коопераційних зв'язках та обміні науково-технічними досягненнями;

2) стабільності й усталеності економіки, які зумовлюють захист власності у всіх її формах, створення надійних умов і гарантій для підприємницької активності;

3) створення сприятливого клімату для інвестицій та інновацій, постійної модернізації виробництва, підвищення професійного, освітнього і загальнокультурного рівня робітників.

Система НЕБ має досліджуватися з передбаченням її розпаду, тобто за критичними умовами й параметрами, які визна-

чають ступінь безпеки системи. При цьому *порогом чутливості* є рівень безпеки, коли система починає відчувати наявність змін. *Поріг вразливості* – це рівень безпеки, за якого система починає розбалансовуватися, тобто зазнає змін, що ведуть до її знищення; *поріг розпаду* – рівень безпеки, після перевищення якого система зазнає нищівних змін; *стан спокою* – рівень безпеки, за якого забезпечено розвиток системи.

Зміст національної економічної безпеки держави як системної категорії можна проаналізувати, передусім, шляхом розкриття таких понять.

Об'єкти НЕБ – те, що безпосередньо потребує захисту і на що спрямовані дестабілізуючі дії. Слід зазначити, що проблема НЕБ має як власний об'єкт – економічну систему країни, так і об'єкти, суміжні з іншими можливими сферами країни: військовою, громадською, екологічною, інформаційною, криміногенною та ін.

Фізичні об'єкти – представлені матеріальними утвореннями у діапазоні: країна в цілому (державна) – зони та сфери зовнішньоекономічних інтересів.

Неречові об'єкти – цінності, потреби, інтереси, плани та ін., елементи суспільної свідомості.

Суб'єкти НЕБ – держава в цілому або її структури, які організовують захист об'єктів безпеки.

Загрози НЕБ – акції, події, явища або формалізована сукупність факторів, які містять небезпеку і спрямовані на об'єкт захисту.

Джерела загроз – локалізовані в часі і в просторі небезпеки; вони можуть бути свідомими або стихійними. У цьому плані вирізняють загрози суб'єктивні і об'єктивні.

Параметри НЕБ – показники, які кількісно характеризують безпеку і застосовуються для оцінки, моніторингу і прогнозування НЕБ.

До загальних параметрів НЕБ відносять такі:

збитки – кількісний розмір економічних втрат у разі реалізації загроз;

ризик – гіпотетичний (нормативний або максимальний) збиток, скоригований на ймовірність його реалізації;

рівень НЕБ– інтегральний показник НЕБ, який в загальному вигляді показує співвідношення сукупності всіх загроз та потенціалу захисту від них.

Реалізація системи економічної безпеки неможлива без чіткої організаційної структури з обґрунтованим розподілом функцій і повноважень різних органів по вертикалі й горизонталі державної влади.

Згідно з Конституцією України на чолі всієї системи національної безпеки стоїть Рада Національної Безпеки й Оборони України, яку очолює Президент України, котрий координує діяльність усіх органів та інститутів, що входять до цієї системи. Значний обсяг роботи з економічної безпеки зосереджений у структурах Кабінету Міністрів України: Міністерстві фінансів, Міністерстві економічного розвитку та торгівлі і т. ін. Ці міністерства також контролюють багато питань захисту національних економічних інтересів, пов'язаних із режимами залучення іноземних інвестицій, з експортом капіталу і товарів. Питання валютної безпеки, золотовалютних резервів, регулювання валютного ринку і відповідного курсу у компетенції Національного Банку України. Валютний контроль здійснює також Державна митна служба України. Усі питання, що стосуються стійкості і захищеності державних фінансів, регулювання дефіциту та внутрішньої і зовнішньої заборгованостей, контролює Міністерство фінансів України. Питаннями продовольчої безпеки відають Міністерство аграрної політики та продовольства України та інші суміжні відомства.

Така складна система потребує відлагодженої організаційної концепції, надійних інструментів регулювання і координації, механізмів саморозвитку і самокоригування.

11.2. Проблеми і пріоритети економічної безпеки України. Загрози національним економічним інтересам. Регіональні аспекти економічної безпеки України

Орієнтація України на побудову ринкової економіки передбачає переосмислення пріоритетів своєї економічної стратегії.

Найскладнішою проблемою є криза економічної структури. Україна успадкувала неадекватну потребам нації структуру економіки – продукту, капіталу, зайнятості, споживання. Велика кількість людей працює на економічно нежиттєздатних підприємствах і живе в економічно безперспективних регіонах. Тому назріла потреба докорінних перетворень в існуючих типах трудової діяльності.

Економічними пріоритетами мають стати:

– абсолютне і відносне скорочення виробництва традиційного продукту базових галузей економіки, переорієнтація підприємств цих галузей на новітні види продукції і технології, прискорене оновлення основного капіталу і системи управління виробництвом;

– абсолютне і відносне розширення виробництва продукту підприємств соціального комплексу, сфери послуг, зокрема, бізнесу, малого і середнього підприємництва на основі новітніх засобів виробництва і технологій, забезпечення конкурентоспроможності товарів на внутрішніх і зовнішніх ринках.

У таких умовах економічна безпека України повинна визначатися, з одного боку, вимогами дії об'єктивних економічних законів, а з другого – тими напрямками економічних перетворень, які для конкретної економічної системи є визначальними. Щодо економічної системи України, то спектр таких перетворень дуже широкий: орієнтація на економічну поведінку споживачів; подальша розбудова ринкових відносин; створення правових інституцій ринкового механізму; розвиток і використання інновацій; ринкова організація виробництва.

Економічна безпека тісно пов'язана з поняттям небезпеки як певного негативного впливу, що в тій чи іншій мірі порушує життєздатність і життєдіяльність держави. *Небезпека* означає можливість завдання шкоди, загрозу руйнування, появу небажаних негативних наслідків для розвитку явища чи процесу. Вона несе в собі загрозу для здійснення життєдіяльності або цілісності будь-якого об'єкта і своїм рівнем сигналізує про необхідність розробки протидій, заходів захисту.

Загрози НЕБ можна згрупувати в найзагальнішому ви-

гляді за такими показниками:

- 1) походженням (внутрішні та зовнішні);
- 2) переважними якостями загрози (фізичні, політичні, екологічні, інформаційні, військові, психологічні, технологічні тощо);
- 3) специфікою впливу на окремі об'єкти або їхні системи;
- 4) спрямованістю на окремі галузі та види діяльності (продовольчий, інвестиційний, енергетичний, транспортний та інші комплекси господарства);
- 5) масштабами можливих збитків (за силою загрози);
- 6) можливістю реалізації загроз;
- 7) часовими та просторовими координатами дій (коротко- та довгострокові, реальні та потенційні);
- 8) ступенем виявлення (прямі та непрямі загрози);
- 9) ступенем комплексності (одиничні та системні загрози);
- 10) джерелами виникнення (об'єктивні та суб'єктивні загрози з боку окремих осіб, фірм, спецслужб, країн, регіонів та ін.);
- 11) якостями матеріальних носіїв загроз;
- 12) формою виразу загрози.

Аналіз НЕБ найважливіших сфер економіки – ресурсного, виробничого та науково-технічного потенціалу, зовнішньо-економічної діяльності, соціальної сфери – свідчить про те, що порівняно з зовнішніми загрозами більшу небезпеку для України становлять загрози внутрішні.

Основою державного цілеспрямування у сфері забезпечення НЕБ є завдання нейтралізації факторів небезпеки для існування і прогресивного розвитку суспільства і держави.

У сукупності критеріїв і показників (індикаторів) змісту і розвитку НЕБ провідне місце посідають *граничні (порогові) позначки стану показників економічного розвитку*, за межами яких настає загроза руйнації економічної системи (див. табл. 4, с.172), а також показники підвищеної небезпеки.

Т а б л и ц я 4

Стан показників економічної безпеки держави

№ п/п	Основні показники (індикатори)	Граничні позначки, %	Фактичний стан в Україні, %
1	ВВП на душу населення: – від рівня розвинутих країн; – від загальноосвітнього рівня	≥ 50 ≥ 100	10,1 23,2
2	Частка в промисловому виробництві обробної промисловості	≥ 70	34,5
3	Обсяг інвестицій (до ВВП)	≥ 25	13,7
4	Асигнування на науку	≥ 2	0,9
5	Рівень безробіття	≤ 7	8-10 *
6	Рівень інфляції за рік	≤ 20	10,0
7	Державний борг (до ВВП)	≤ 60	38
8	Дефіцит бюджету (до ВВП)	≤ 5	5
9	Грошова маса (до ВВП)	≥ 50	36,6
10	Обсяг іноземної валюти відносно гривневої маси (коефіцієнт доларизації)	≤ 10	23,2 *
11	Частка населення за межею бідності	≤ 10	30-40 *
12	Рівень продовольчої залежності (частка спожитих імпортованих продуктів харчування)	$\leq 30-35$	10-12
13	Кредиторсько-дебіторська заборгованість (до ВВП)	$\leq 10-15$	60-65
14	Відношення зовнішньоторговельного обігу (до ВВП)	≤ 25	52
15	Рівень капіталізації фондового ринку (до ВВП)	≥ 20	7,2
16	Тіньова економіка	≤ 20	40-50 *

*За розрахунками експертів

В економічній сфері до *показників підвищеної небезпеки* відносять передусім: 1) втрату здатності економічної системи держави вийти із економічної кризи внаслідок критичного впливу таких чинників, як інтенсивне зростання економічної злочинності, що паралізує економічну систему держави та цивілізоване підприємництво; 2) критичне звуження ресурсного простору та втрату можливостей адаптації економічної системи до скорочення сировинних та енергетичних ресурсів; 3) якісну деградацію та структурну кризу індустріальних галузей унаслідок критичного падіння промислового, технологічного, науково-технічного, експортного, платіжного потенціалів держави; 4) інтенсивне зростання інфляційних процесів; 5) критичний стан інфраструктури держави; 6) розвал її фінансової системи та ін. Наближення до цих показників свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних значень – про вступ суспільства в зону нестабільності та соціальних конфліктів, тобто про реальний під-рив економічної безпеки.

Аналіз сучасної соціально-економічної ситуації в країні показує, що причини появи загроз економічній безпеці України мають також яскраво виражений регіональний характер. Ці загрози зумовлені різним рівнем індустріального розвитку регіонів, доходів і добробуту їхнього міського і сільського населення. Звідси різні темпи входження населення у ринок і викликані цим можливості непорозумінь між виробниками, населенням, владою, різний вплив на ситуацію у регіонах таких заходів, як лібералізація цін, приватизація, демонополізація та ін.

Сутність економічної безпеки регіонів і країни загалом зводяться до недопущення наслідків реальних загроз через їхню профілактику. Можливі загрози, їхні причини і джерела виникнення в Україні відомі. Тому найважливішим у розв'язанні цієї проблеми є: дотримання вимог економічної безпеки регіонів; запобігання появи реальних соціально-економічних конфліктів, що призводять до депресивності регіонів.

11.3. Система управління національною економічною безпекою

Ефективність забезпечення НЕБ за сучасних умов значною мірою залежить від застосування наукових підходів до проблем цієї сфери. Великомасштабні дослідження у сфері НЕБ привели на Заході до створення нової науки, яка отримала назву “*екосестейт*” (*economic security of state*), тобто наука про економічну безпеку. Сутність екосестейту полягає в тому, що він є базою для будь-яких інших напрямків, проявів та відгалужень НЕБ; завдяки накопиченим знанням цього відгалуження можна передбачити наслідки зовнішніх або внутрішніх дій з метою зменшення їх можливого негативного або збільшення позитивного впливу на розвиток держави.

У той же час екосестейт використовується як методологічна основа для розробки механізмів управління НЕБ. Як відомо, у будь-якому варіанті структура концепції НЕБ повинна охоплювати три базові елементи: 1) інтереси; 2) загрози; 3) захист. Саме захист втілює комплекс заходів щодо запобігання або нейтралізації зазіхань, ворожих дій, небезпек. Методи та засоби здійснення захисту можуть бути досить різними і не обов’язково симетричними загрозам. Головна властивість цих заходів – адекватність загрозам, основна спрямованість – зниження рівня небезпеки. Сутність методу захисту охоплює засоби, що використовуються, та способи їх застосування. Держава повинна забезпечити всі види захисту як своїх економічних інтересів, так і інтересів суспільних структур та громадян.

При цьому *головними принципами забезпечення захисту* як процесу мають бути: законність; додержання балансу інтересів держави, підприємств різних форм власності та фізичних осіб; їх взаємовідповідальність щодо забезпечення захисту. Законність реалізується шляхом розробки усталеної правової основи у сфері захисту об’єктів та суб’єктів НЕБ. Тут слід враховувати необхідність додержання міжнародних угод та норм, до яких приєдналася Україна.

Основними *принципами організації та здійснення захисту у сфері НЕБ* є:

1) *системність*, що передбачає розгляд проблем захисту з урахуванням усіх небезпечних каналів відпливу інформації та

несанкціонованого доступу до неї, а також можливого часу й умов їх виникнення, комплексного застосування правових, організаційних і технічних заходів щодо захисту; при цьому має бути забезпечена спадкоємність і безперервність захисту;

2) *обґрунтованість*, оскільки складність завдань, що вирішуються, великий обсяг робіт, а також обмеженість ресурсів зумовлюють необхідність глибокого науково-технічного обґрунтування рішень, що приймаються, всебічної оцінки щодо їх реалізації;

3) *достатність*, що означає необхідність пошуку ефективних і надійних заходів захисту, без зайвих витрат, і забезпечується використанням найдосконаліших методів та засобів захисту. За характером впливу на загрозу серед способів захисту можна виокремити узгодження, стримування, протидію і примушення. Суспільство і громадяни використовують значно менший, ніж держава, арсенал засобів і способів їх втілення для захисту своїх економічних інтересів і значною мірою покладаються на захист держави;

4) *гнучкість* в управлінні, яка забезпечує здатність, залежно від умов захисту та важливості об'єктів, що захищаються, прогнозування загроз і запобігання їх нейтралізації, оперативну та ефективну ліквідацію наслідків цих загроз;

5) *своєчасність*, що зумовлюється необхідністю завчасної розробки заходів захисту та контролю (у протилежному разі проведення заходів щодо захисту може не лише не дати ефекту, а й призвести до додаткових збитків).

При розробленні та застосуванні конкретних заходів щодо забезпечення НЕБ економічного та правового напрямку слід враховувати фундаментальні положення екосистеми. Зокрема, слід чітко з'ясувати, що саме загрожує економічній безпеці, де міститься джерело виникнення небезпеки, яким чином конкретні загрози впливають на стан економічних відносин.

Формування системи забезпечення національної економічної безпеки має здійснюватися шляхом розроблення необхідних правових норм, створення відповідних органів державної влади і управління, а також налагодження механізмів контролю за їхньою діяльністю.

Система забезпечення економічної безпеки повинна відповідати таким основним вимогам:

- функціонувати в межах, визначених законом;
- забезпечувати надійний захист національної економіки;
- прогнозувати і своєчасно відвертати загрози економічній безпеці.

Вона має охоплювати органи законодавчої, виконавчої і судової влади, організації окремих громадян та їхні об'єднання і функціонувати в таких режимах: повсякденному; підвищеної готовності; глобального та локального застосування.

Система підтримання економічної безпеки на належному рівні має містити склад основних функцій, організаційну структуру, перелік індикаторів, підсистему моніторингу індикаторів, підсистему аналітично-прогнозного забезпечення, повноваження основних суб'єктів системи економічної безпеки.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає специфіка економічної безпеки держави як економічної категорії?
2. Як ви розумієте економічний суверенітет держави?
3. Як класифікуються національні економічні інтереси?
4. Як ви уявляєте собі систему економічної безпеки держави?
5. Що таке економічна загроза?
6. За якими ознаками класифікуються загрози економічній безпеці держави?
7. Які існують показники підвищеної небезпеки в економічній сфері?
8. Визначте предмет державної діяльності в сфері економічної безпеки.
9. У чому полягає стратегія економічної безпеки України?
10. Охарактеризуйте засоби забезпечення економічної безпеки держави.
11. Охарактеризуйте головні принципи забезпечення

захисту як базового елемента системи національної економічної безпеки.

Список рекомендованої літератури

Економічна безпека держави: сутність та напрями формування: моногр. / за ред. Л.С. Шевченко. – Х.: Право, 2009. – 312 с.

Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З.С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.

Основи економічної теорії: підруч. / за заг. ред. Л.С. Шевченко. – Х.: Право, 2008. – С. 368-382.

З М І С Т

Глава 1. Національна економіка: зміст та засади функціонування.....	3
1.1. Історія вчень про національну економіку.....	3
1.2. Національна економіка: сутність, ознаки, чинники, типи та моделі.....	8
1.3. Національна економіка як галузь економічних наук та навчальна дисципліна. Методологія пізнання національної економіки.....	15
Глава 2. Формування сучасної структури та інфраструктури національної економіки.....	18
2.1. Поняття “структура економіки”. Структурний аналіз національної економіки.....	18
2.2. Національний ринок і його структура. Роздержавлення і приватизація в Україні. Формування ринкових інститутів. Приватна власність як економічна основа ринку. Виникнення олігархії та нової національної еліти.....	23
2.3. Ринкова інфраструктура: сутність, функції, основні елементи і види. Особливості формування ринкової інфраструктури в Україні.....	29
Глава 3. Економічний потенціал національної економіки...32	
3.1. Поняття та склад потенціалу національної економіки. Взаємозв’язок категорій “економічний потенціал” та “національне багатство”.....	32
3.2. Природоресурсний, демографічний та трудовий потенціал України.....	35
3.3. Виробничий та науково-технічний потенціал.....	43
3.4. Зовнішньоекономічний потенціал соціального спожив-	

вання.....	46
------------	----

Глава 4. Економічне зростання та розвиток національної економіки.....50

4.1. Сутність економічного зростання та його основні показники.....	50
4.2. Основні чинники й типи економічного зростання.....	54
4.3. Циклічність економічного зростання.....	58
4.4. Економічне зростання та економічний розвиток. Людський розвиток як мета і критерій економічного зростання.....	61

Глава 5. Регулювання національної економіки. Державне управління економікою.....64

5.1. Ринковий механізм регулювання національної економіки. Корпоративне регулювання.....	64
5.2. Державне регулювання економіки.....	67
5.3. Трансформація ролі держави в економічних системах пострадянських країн.....	73
5.4. Громадянське регулювання національної економіки....	76

Глава 6. Програмування та прогнозування національної економіки.....81

6.1. Державна стратегія соціально-економічного розвитку країни. Державні пріоритети та цілі розвитку національної економіки.....	81
6.2. Сутність державного програмування, види програм.....	85
6.3. Макроекономічне планування як функція державного регулювання.....	88
6.4. Соціально-економічне прогнозування: сутність, принципи, методи, функції. Інформаційне забезпечення наукового прогнозування національної економіки.....	89

Глава 7. Соціальна політика держави.....96

- 7.1. Теорії суспільного добробуту та соціально-ринкової економіки. Принципи соціальної ринкової економіки... 96
- 7.2. Основні пріоритети та показники соціального розвитку національної економіки. Стан соціальної сфери України 100
- 7.3. Соціальна політика держави..... 105

Глава 8. Структурна та інвестиційно-інноваційна політика.....112

- 8.1. Структурна політика держави..... 112
- 8.2. Інвестиційна політика. Інвестиційний клімат..... 115
- 8.3. Інноваційна політика. Національна інноваційна система 118
- 8.4. Грошово-кредитна та фінансова політика..... 124
- 8.5. Регіональна політика. Вільні економічні зони..... 129

Глава 9. Національна конкурентоспроможність в умовах глобалізації. Зовнішньоекономічна політика держави.....134

- 9.1. Глобалізація і національні економіки. Основні форми та тенденції інтернаціоналізації національних продуктивних сил..... 134
- 9.2. Зовнішньоекономічна політика держави: сутність і напрями реалізації..... 138
- 9.3. Міжнародна конкурентоспроможність країни: поняття, основні складові і джерела. Індекс глобальної конкурентоспроможності. Рейтинг України в контексті складових конкурентоспроможності..... 141
- 9.4. Формування української моделі національної конкурентоспроможності..... 145

Глава 10. Криміналізація економіки як системна загроза розвитку суспільства.....150

- 10.1. Тіньова економіка як чинник дестабілізації економічного розвитку країни: її сутність, структура та функції 150
- 10.2. Причини і фактори криміналізації економіки. Еконо-

мічна злочинність. Кору́пція, її сутність, типи та наслідки.....	155
10.3. Економіко-правові шляхи детінізації і декриміналізації економіки.....	160
Глава 11. Національна економічна безпека.....	164
11.1. Економічна безпека в системі національної безпеки України. Концепція національної економічної безпеки. Інституційні основи системи національної економічної безпеки.....	164
11.2. Проблеми і пріоритети економічної безпеки України. Загрози національним економічним інтересам. Регіональні аспекти економічної безпеки України.....	169
11.3. Система управління національною економічною безпекою.....	173

Навчальне видання

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Автори: ШЕВЧЕНКО Людмила Степанівна,
ГРИЦЕНКО Олена Аврамівна,
КАМІНСЬКА Тетяна Михайлівна,
МАКУХА Світлана Миколаївна,
МАРЧЕНКО Ольга Сергіївна,
НЕЧИПОРУК Людмила Володимирівна,
БРОНИЦЬКА Владислава Володимирівна,
ДАРНОПИХ Геннадій Юрійович,
ЄФІМЕНКО Ірина Андріївна,
ЛЕВКОВЕЦЬ Олена Миколаївна,
МАМАЛУЙ Олексій Олександрович,
ОВСІЄНКО Ольга Вікторівна,
РОЗДАЙБИДА Олександр Васильович,
ЧУПРИНА Олена Олександрівна,
ГУБІН Кирил Григорович,
НАБАТОВА Ольга Олександрівна,
ЛИЗОГУБ Віктор Андрійович

Відповідальна за випуск *Л. С. Шевченко*

Редактор *В. В. Арнаутова*

Комп'ютерна верстка *А. В. Старжинської*

Підписано до друку 07.09.2011. Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Умов., друк. арк. 12,1. Обл.-вид. арк. 8,4.
Вид. № 649. Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України та Національного
університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Надруковано в друкарні «Манускрипт»
тел. (057) 758-35-98